

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра фундаментальних та спеціальних дисциплін ЧННІПБ

Буратинський Владислав Віталійович

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ
СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ

спеціальність: 011 – Освітні, педагогічні науки
освітньо-професійна програма – Управління закладами освіти

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
ОСПЕДмч-21
В. В. Буратинський

Науковий керівник:
к.п.н., ст. викладач Савіцька В.В.

ТЕРНОПІЛЬ-2021

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Комунікативна культура старшокласників як філософська та психолого-педагогічна категорія

Теоретико-методологічне обґрунтування проблеми формування комунікативної культури старшокласників передбачає визначення її термінологічного поля, окреслення наукового змісту категорії комунікативної культури шляхом аналізу понять культури, комунікації та комунікативної культури.

Поняття культури складне і неоднозначне. Будучи латинським запозиченням, воно спочатку перекладається як «обробіток, обробка, удосконалення ґрунту». Тепер же, ставши об'єктом і предметом багатьох наук: філософії, культурології, соціології, педагогіки, термін «культура» має близько 500 дефініцій.

У філософії термін культура, окрім історично початкового значення, має ще кілька значень. Цим терміном позначають «догляд, поліпшення, ушляхетнювання тілесно-душевно-духовних сил, схильностей і здібностей людини, а отже – і ступінь їх розвитку»; «сукупність способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, способів людського буття»; «сукупність матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства і людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності»; «локалізоване у просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або за історичними типами, або за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства» [85, 313].

У педагогіці термін трактується у широкому розумінні як «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються у результатах продуктивної діяльності». У вузькому розумінні культура – це «сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування». У контексті нашої роботи важливим є третє визначення – «рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності» [19, 182].

Культура характеризує обсяг засвоєних людиною цінностей і спосіб залучення до них. Її розуміють як міру освіченості і вихованості; спосіб життєдіяльності; історично визначений рівень розвитку суспільства, сил і здібностей окремої особистості; ступінь суспільного, розумового і морального розвитку індивідуума; інтелектуальне, духовне та естетичне становлення особистості і суспільства; історичний процес і його досягнення (цивілізація).

Культура робить людину соціально успішною - активною, професійно зрілою і цілеспрямованою. Вона характеризує стиль мислення і поведінки, є критерієм освіченості та інтелігентності [9].

Розрізняють культуру внутрішню (світогляд, моральні переконання і загальний рівень розвитку; знання, інтереси, потреби, що виражаються в певних формах культурної поведінки) і зовнішню (визначає зовнішню поведінку людини, що впливає на внутрішній світ) [13, 74].

Осмислення феномена культури перегукується з ідеями грецьких софістів, римських стоїків. Спочатку під даним поняттям мався на увазі цілеспрямований вплив людини на навколишню природу, а також виховання і навчання людини. У Стародавній Греції культура була синонімом вихованості, в епоху Риму асоціювалася з ознаками особистої досконалості. Відповідно до традицій Середньовіччя культурні цінності, культурна

діяльність вважалися породженням божої волі. У період Просвітництва розвиток культури відбувався в напрямі відповідності гуманістичним ідеалам.

У філософії Нового часу під культурою розуміються різні форми духовного і політичного саморозвитку суспільства і людини, які проявляються в русі науки, мистецтва, моралі, в релігії і державному правлінні. Л.М. Бочкова, аналізуючи роботи французьких просвітителів XVIII століття, під культурою розуміє розвиток людського розуму, спрямованого на те, щоб зробити всіх людей щасливими, що живуть у злагоді з запитами і потребами своєї «природної» природи [9, 36].

На думку Є. В. Кулешової, «культура складається з виражених і прихованих схем мислення і поведінки, що є специфічним досягненням людських спільнот» [13, 21].

Трактування комунікативної культури, як правило, обмежується описом умінь і навичок, які застосовуються в різних комунікативних ситуаціях, зокрема пов'язаних зі сприйняттям і аналізом одержуваної інформації, вдосконаленням навичок мовленнєвої діяльності (читання і слухання, писемного та усного мовлення).

Слід погодитися з думкою науковця Н. В. Муравйової про те, що є підстави вважати, що базою для найбільш точного визначення комунікативної культури повинен стати сам процес комунікації [58, 243].

Комунікація - це процес обміну інформацією між суб'єктом, з одного боку, і організацією, культурою, владою, суспільством, бізнесом тощо - з іншого. Необхідним елементом даного процесу є інформація; її результативність залежить від джерела, реакції споживача і від їх взаємодії.

Розкрити природу комунікативної культури дозволяють наступні аспекти комунікації: комунікативний (об'єктивний) і комунікаційний (характеризує індивідуальність носія культури). Перший аспект є відображенням динамічного початку будь-якого прагнення потенційності. Він є «що» будь-якої комунікації, в той час як комунікаційне - тканина

комунікативного, матерія його актуалізації. Через властивості, навички, здібності, особистісні якості розкривається потенційність комунікативної культури [77, 16].

Термін «комунікація» є частковим по відношенню до терміну «спілкування» (форма спілкування, в якій комунікативна функція є головною). Однак в поєднанні зі словом «культура» часткове і загальне міняються місцями: культура спілкування вміщається в ширшу сферу - комунікативну культуру.

Вивченню комунікації та спілкування, їх загальних механізмів і закономірностей присвячено значну кількість наукових праць, серед яких дослідження Г. Андрєєвої, О. Андрієнко, В. Батаршева, Ф. Бацевича, Н. Бутенка, Л. Вікулової, І. Зімньої, Є. Ільїна, М. Кагана, М. Василика, Л. Кайдалової, А. Леонтьєва, М. Лісіної, А. Лобанова, О. Сергєєнкової, В. Соковніна, А. Соколова, О. Скрипченко та ін..

Перший з підходів полягає в ототожненні спілкування та комунікації. На думку А. Леонтьєва комунікація є не тільки процесом зовнішньої взаємодії ізольованих особистостей, а й способом внутрішньої організації і внутрішньої еволюції суспільства в цілому; єдиним процесом, за допомогою якого може відбуватися розвиток суспільства [49, 26].

В. Соковнін визначає комунікацію як обмін інформацією між складними динамічними системами, здатними її сприймати, накопичувати й перетворювати. Дослідник впевнений, що акт спілкування включає в себе ті ж компоненти, що присутні в комунікації, а саме: джерело інформації, що створює повідомлення; передавач, який перетворює повідомлення в придатні для передачі сигнали; канал зв'язку, здатний передавати ці сигнали; приймач, що одержує сигнали й декодує одержане повідомлення; одержувач інформації. Таким чином, вчений приходить до висновку, що спілкування людей не відрізняється від інших способів передачі повідомлень і його слід вважати соціальною комунікацією [75, 9-10].

Другий підхід до тлумачення сутності комунікації та спілкування полягає у розмежуванні цих термінів як нерівнозначних. Прихильником цього підходу є М. Каган. Він звертає увагу на те, що спілкування має практичний, матеріальний, духовний, інформаційний та практично-духовний характер, тоді як комунікація є суто інформаційним процесом, передачею різноманітних повідомлень. Ще одна суттєва відмінність між комунікацією та спілкуванням, на думку вченого, полягає у характері зв'язку між тими, хто вступив у взаємодію. Тобто, комунікація є інформаційним зв'язком суб'єкта з об'єктом, коли суб'єкт передає певну інформацію, а об'єкт повинен прийняти її, зрозуміти, засвоїти та діяти згідно неї.

У спілкуванні ж немає відправника та одержувача повідомлень, у ньому задіяні рівноправні суб'єкти, співрозмовники чи партнери у спільній справі. Вказуючи, що фундаментальною відмінністю між комунікацією та спілкуванням є монологічність першої та діалогічність останньої, М. Каган визначає комунікацію як односпрямований процес, при якому інформація передається лише в одному напрямку, а її кількість зменшується у процесі передачі. Водночас, при спілкуванні партнери однаково активні і кількість інформації не зменшується, а збільшується, збагачується, розширюється в процесі її циркуляції від одного партнера до іншого. Отже, науковець прирівнює комунікацію до передачі повідомлень, обміну інформацією. У той час, як спілкування, на його думку, є процесом вироблення нової інформації, спільної для його учасників; процесом перетворення надбань кожного партнера в їх спільні надбання [30, 239-241].

Аналіз визначень поняття «комунікація» переконує в тому, що універсальної формулювання тут не існує. Разом з тим виявлено різний обсяг тлумачення: комунікація у вузькому сенсі як передача відомостей із застосуванням різноманітних каналів і знакових систем, як аспект спілкування, і комунікація в широкому сенсі - синонім слова «спілкування» у всьому багатстві значущих їм міжособистісних відносин.

А.А. Копилової виділяються кілька видів комунікації: міжособистісна і безособова; усна та письмова; безпосередня і опосередкована; формальна і неформальна; планована і спонтанна; соціальна; економічна; наукова [44]. Особистість повинна володіти всіма цими видами, щоб бути успішною і конкурентоспроможною в суспільстві.

Важливість вербальної і невербальної комунікації в житті школярів відзначена в зарубіжних дослідженнях. М. Бек розглядає комунікацію як засіб адаптації в соціальному середовищі, можливість підвищення навчальних досягнень і особистого успіху в будь-якій діяльності. Досвід спілкування в різних життєвих ситуаціях допоможе школярам розпізнавати і розуміти діапазон емоційних реакцій [91, 16].

Слід зазначити, що термін комунікативна культура увійшов у науковий обіг наприкінці ХХ століття і його становлення відбувалося на основі переосмислення поняття культура спілкування. Розмежувавши спілкування та комунікацію як нетотожні явища, вчені схильні розглядати комунікативну культуру як окремий вид культури, що є важливим компонентом культури спілкування, загальної та професійної культури особистості.

Вивчення проблеми формування комунікативної культури доцільно починати з історичного аспекту, який допоможе простежити шлях розвитку наукової думки: його спрямованість і результати, можливі помилки і протиріччя.

Аналіз наукової літератури показує, що передумовами розвитку заявленої проблеми слід вважати інтерес до питань розвитку мовлення, традицій красномовства, риторики і культури спілкування (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Основні етапи розвитку проблеми формування комунікативної культури

Етап	Характеристика етапу
Стародавні цивілізації	Шанування мови-логосу поряд з розумом-логосом. Популярність красномовства, риторики в політичному житті Стародавньої Греції. Комунікація – предмет вивчення двох наукових дисциплін: логіки та лінгвістики. Відродження герменевтики. Зародження писемності та поява

	професії вчителя. риторика виступала засобом підвищення загального рівня освіти.
Середні століття і Новий час - кінець XVIII ст.	Риторика служила засобом захисту церковних цінностей. Порушена проблема розвитку мови як основи формування мовного етикету, культури спілкування. Зароджуються громадські та гуманітарні науки, але серед них немає дисциплін, які вивчають закономірності комунікації.
XIX - початок XX ст.	Розквіт книжкової культури, розвиток газетно-журнального і бібліотечно-бібліографічного справи, поява телеграфу, телефону, кіно і радіо. У педагогіці і психології звернуто увагу на спілкування, його вплив на моральні відносини. Обов'язком вчителя стало стежити за грамотністю мовлення учнів, формувати у них здатності до міркування. встановлено залежність розумового розвитку школяра від якості спілкування з дорослими.
XX ст.	Виховання і освіта отримала, головним чином, практико-орієнтовану спрямованість. Риторика зникає як самостійний предмет шкільного навчального плану. В рамках різних наукових проблем опосередковано розробляються питання мовної культури і етикету спілкування школярів. Засобами мовного виховання старшокласників є слово, невербальні засоби, діалогічна мова, бесіди про етикет.
справжнє час	Зроблені спроби сформулювати проблему формування комунікативної культури, розробляється термінологічний апарат. Комунікативна культура розглядається як основа загальної культури особистості, базовий компонент культури. Намітилася певна динаміка в постановці завдань по формування комунікативної культури.

В сучасній науці накопичено значну кількість досліджень, присвячених проблемі комунікативної культури. В педагогічній науці сутність та загальні характеристики розкриті О. Єрикаловим, Є. Ільїним, Є. Руденським, С. Сарновською, О. Соколово. Особливості формування цього виду культури у школярів висвітлено у дослідженнях М. Дядіщевої, О. Корніяки, Е. Манжос, М. Разорьонової, В. Тернопільської, Т. Тихонової та ін. Умови розвитку комунікативної культури майбутніх учителів та соціальних працівників вивчали Л. Аухадєєва, Н. Бітюцка, О. Гаврилюк, Г. Максимова, Г. М'ясоїд, В. Садова, В. Сморчкова, Ю. Ушачова та ін.

Комунікативна культура у контексті соціально-філософського аналізу співвідноситься зі специфічним проявом соціальної культури, культурою людських взаємин та цивілізованим способом спілкування [67, 6]; з творчим здійсненням людиною соціальної комунікації [23, 11]; з сукупністю інтелектуальних, індивідуально-духовних та професійних здібностей і

якостей, що сприяють ефективній взаємодії у фізичному й соціальному оточенні [78, 9].

У психології комунікативна культура розглядається як багатогранне явище. У загальному вигляді О. Корніяка визначає його «як систему сформованих у індивіда в міжособистісній взаємодії якостей, навичок і вмінь, що дає йому змогу (в межах комунікативних здібностей, вікового розвитку і соціального статусу) досягати успішної адаптації в соціальному середовищі, здійснювати ефективну комунікативну й предметну діяльність, забезпечувати психологічно комфортну взаємодію і досягати взаєморозуміння» [46, 12].

У деяких сучасних психологічних дослідженнях комунікативна культура ототожнюється з сукупність особистісних якостей та властивостей, які забезпечують ефективність комунікативного процесу. Наприклад, Є. Руденський відносить до таких якостей особистості творче мислення, культуру мовної діяльності (грамотність, чіткість та образність мови, відповідний ситуації тон, темп та інтонація, хороша дикція), культуру самоналаштування на спілкування, культуру психоемоційної регуляції свого стану, культуру жестів і пластики рухів, культуру сприйняття комунікативних дій партнера, культуру емоцій [65, 106].

У свою чергу І. Єлькіна особистісними характеристиками, що утворюють комунікативну культуру вважає емпатію, рефлексію, самоприйняття, соціальний інтелект, емоційну гнучкість, духовність [21, 12-13].

Білоножко А.В., Корніяка О. М. крім особистісних якостей та властивостей, до комунікативної культури відносять також систему знань, умінь, норм та цінностей, що надають можливість ефективно здійснювати комунікативну діяльність, забезпечують взаєморозуміння і результативність міжособистісної та професійної взаємодії [8, 6-7; 46, 12-13].

М.Г. Рудь розглядає комунікативну культуру як характеристику можливостей людини, які визначають якість її спілкування, актуалізують творче мислення, культуру мовлення, емоції, сприйняття партнера, пластику,

здатність налаштовуватися на спілкування; як «комунікативну трансляцію» (перехід від знань до здібностей), «процес прийому-передачі інформації» [67].

А.А. Копилова інтерпретує комунікативну культуру як базовий компонент загальної культури особистості, що забезпечує готовність до життєвого самовизначення і досягнення гармонії з навколишньою дійсністю [44].

Як сукупність норм, цінностей і установок, що проявляються в спілкуванні за допомогою соціальних навичок комунікації, трактують комунікативну культуру О.С. Кіселєєва і О.Н. Коломицева [43, 97].

О. П. Кравчук тлумачить комунікативну культуру як систему знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих в соціумі, що допомагає діяти відповідно до стандартів цієї культурної спільності. Комунікативна культура представляється як результат розвитку особистості і показник загальної культури [77, 36].

М. Ш. Коппушева проаналізувала сутність комунікативної культури в співвідношенні з поняттями «культура» і «комунікація». Мова йде про творчий потенціал особистості, що дає можливість підтримувати «мажорний характер» комунікації, доброзичливі відносини з оточуючими суб'єктами [77, 22].

А.В. Соколов розкрив зміст терміну «комунікативна культура» з точки зору «руху смислів» шляхом подання відповідної комунікації як розумового процесу. В цьому плані комунікативна культура являє собою сукупність суспільних норм і способів фіксації, зберігання і поширення культурних смислів [76, 27].

В.В. Соколова визначає комунікативну культуру як сукупність умінь і навичок, що сприяють взаєморозумінню, ефективному вирішенню завдань спілкування [77, 93].

Комунікативна культура, за висновком О. П. Соколової, являє собою сукупність інтелектуальних, професійних і інтимно-духовних здібностей і

якостей людини, що дозволяють результативно взаємодіяти з суспільством [77].

Комунікативна культура особистості, як стверджує А. В. Мудрик, -це «система знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих в суспільстві, і вміння органічно, природно і невимушено реалізовувати їх в діловому й емоційному спілкуванні» [57, 68]. Вона володіє загальними ознаками культури і специфічним характером комунікації.

Всебічний аналіз комунікативної культури вимагає обов'язкового звернення до структури даного феномена. Дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених пропонують безліч підстав структуризації, і разом з тим остаточної, загальноприйнятої точки зору ще немає.

І. А. Зимньою, Т. А. Кривченко виділені п'ять компонентів комунікативної культури:

- 1) культура мови як спосіб формування і формулювання думки;
- 2) культура мовного етикету як стійкі, загальноприйняті норми спілкування;
- 3) культура мови як засіб вираження думки;
- 4) соматична культура - культура міміки, жестів;
- 5) культура мислення - процес формування і вирішення розумових, комунікативних завдань [26, 40].

Г. В. Нікуліна розглядає такі компоненти комунікативної культури:

- досвід соціально схвальної поведінки попередніх поколінь - проявляється на індивідуально-особистісному і суспільно-комунікативному рівнях, обумовлює зв'язок комунікативної спадщини з особистістю і суспільством у вигляді знань і уявлень про норми і правила поведінки в комунікативних ситуаціях;

- формування ставлення особистості до себе, оточуючих і до взаємодії як специфічного виду діяльності, що реалізується в системі соціально схвалюваних норм комунікативної поведінки;

- формування позиції особистості в процесі взаємодії;

- володіння комунікативними вміннями;
- наявність здатності до саморегулювання [76].

Як вважає О. П. Кравчук, комунікативна культура має наступний компонентний склад:

- потрібно-мотиваційний компонент (самовдосконалення в спілкуванні, особистісно-орієнтовані взаємини, розуміння партнерів по спілкуванню, духовно-моральна спрямованість спілкування, прагнення до розуміння іншого);

- особистісний компонент (особистісно-значущі якості та властивості: товарицькість, особистісна атракція, альтруїзм, толерантність, здатність до емпатії);

- рефлексивний компонент (взаємини на основі духовно-моральних цінностей; прийняття іншої думки; комунікативний досвід і його особистісне осмислення);

- практико-дієвий компонент (вміння встановлювати і підтримувати контакти, володіння вербальними і невербальними засобами і технологією спілкування) [42].

Різноманітність структурних моделей комунікативної культури, зокрема, пояснюється великою кількістю критеріїв, які можуть бути взяті за основу класифікацій. Сюди увійшли: сукупність культурних складових; цінностей; знань, умінь, навичок або якостей особистості в комунікативній діяльності.

Вивчення та узагальнення наукових праць виявило, що науковці висловлюють різноманітні погляди на дану проблему. Однак, можна зробити висновок, що основними компонентами комунікативної культури вважаються мотиви, знання, цінності, особистісні якості, комунікативні вміння та навички.

1.2. Критерії, показники та рівні сформованості комунікативної культури старшокласників

Система критеріїв відображає формування різних сторін і якостей особистості. Поняття критерій в енциклопедичних словниках визначається як «мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації» [74, 305], «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось» [10, 588]. У педагогічній теорії під цим поняттям розуміють об'єктивну сутнісну характеристику, за допомогою якої проводять порівняльну оцінку певного явища, виявляють ступінь якісних і кількісних його змін [40, 149].

З поняттям «комунікативна культура» пов'язані такі категорії: комунікативні знання; комунікативні вміння; мовна культура; комунікативні універсальні навчальні дії; комунікативна компетенція; комунікативна компетентність; комунікативні здібності; комунікативна активність; комунікативний потенціал; комунікативні властивості; мовний етикет; комунікативна поведінка; комунікативні норми; комунікативні традиції.

Комунікативні знання представляють собою узагальнений досвід людства в комунікативній діяльності, що відображає у свідомості людей комунікативні ситуації в їх причинно-наслідкових зв'язках і відносинах.

В. С. Лихачова запропонувала наступне визначення комунікативних умінь: «освоєння особистістю способів спілкування, що включають в себе сукупність комунікативних знань і навичок, здатність до спілкування; вміння встановлювати взаємини з людьми і здатність будувати свою поведінку, керувати нею відповідно до завдань спілкування; вміння встановлювати взаємини з людьми і перетворювати їх відповідно до вимог до них» [76].

Комунікативні знання і вміння, уточнюють С. Н. Бірюкова та В. В. Соколова, класифікуються в залежності від функції спілкування (таблиця 1.2.) [77].

Таблиця 1.2.

Класифікація комунікативних знань і вмінь в залежності від функцій спілкування

Функція спілкування	Комунікативні знання	Комунікативні вміння
Комунікативна	Знання цілей, завдань, засобів, мотивів і стимулів спілкування; способів передачі інформації, змісту спілкування.	Уміння визначати цілі і завдання спілкування, формулювати думки, аналізувати погляди і пропозиції, систематизувати повідомлення, робити висновки, виявляти і доводити помилки, будувати спростування, аргументувати
Інтерактивна	Знання умов результативності впливу в спілкуванні, включаючи конфліктні ситуації. Управління комунікативною поведінкою.	Уміння переконати, висловити вимогу, рішення, зробити зауваження, провести нараду.
Перцептивна	Знання про поняття «ідентифікація» як здатності уявити себе на місці співрозмовника і «емпатія». Знання власних достоїнств і недоліків.	Уміння слухати і чути, інтерактивно осмислювати отриману інформацію, розуміти мотиви, передбачити почуття і настрої, прогнозувати відповідні реакції в процесі спілкування.

Вчені С. Н. Бірюкова та В. В. Соколова стверджують, що комунікативна культура відбивається в мові конкретної людини і реалізується в трьох групах комунікативних умінь:

- 1) модифікації раніше отриманих знань і навичок, прийомів спілкування в новій комунікативній ситуації, відповідно до її специфіки;
- 2) знаходженні рішення для кожної комунікативного завдання;
- 3) створення та конструюванні нових способів і прийомів вирішення певної комунікативної задачі [77].

Мовна культура являє собою значимий компонент комунікативної культури, протрактований неоднозначно. У науці частіше зустрічається його синонім - «культура мови» - сукупність знань, умінь і навичок, що дозволяють будувати власні мовні висловлювання з метою оптимального вирішення завдань спілкування. М.Ш. Коппушева, спираючись на дані словника С.І. Ожегова, вважає, що висока культура мови - це вміння

правильно, точно і виразно передавати свої думки засобами мови. Однак лінгвістичної грамотності недостатньо: точність слововживання, дотримання мовних норм повинні поєднуватися з дохідливістю і доречністю мови [26, 14].

До моменту надходження в старшу школу дитина вже володіє комплексом комунікативних і мовних компетентностей. Шкільними програмами передбачено розвиток комунікативно-мовної сторони особистості, однак недостатньо розглянуто питання формування комунікативної культури старшокласників.

У старшокласників повинні бути розвинені комунікативні компетентності: потреба в спілкуванні; вміння слухати і чути; володіння вербальними і невербальними засобами; орієнтація на партнера по спілкуванню. Старшокласники повинні грамотно оформляти свої думки і почуття; володіти мовними елементами культури спілкування; усвідомлювати себе та інших як цінність; володіти довільними формами спілкування з дорослими [32, 34].

До комунікативних дій відносяться: вміння слухати і вступати в діалог, враховувати позицію партнера; брати участь у колективному обговоренні проблем; інтегруватися в групу однолітків і будувати продуктивну взаємодію з однолітками і дорослими; планування навчального співробітництва; пошук і збір інформації; вирішення конфліктів; управління поведінкою партнера; вміння висловлювати свої думки в заданому контексті; володіння монологічною та діалогічною формами мови. Називаються три групи комунікативних дій (комунікацій): взаємодія, співпраця і інтеріоризація (таблиця 1.3.).

Таблиця 1.3.

Групи комунікативних дій (комунікацій) і їх характеристика

Групи комунікативних дій	Характеристика комунікативної дії
Взаємодія	Облік позиції співрозмовника або партнера по діяльності

	(інтелектуальний аспект комунікації)
Співпраця	Узгодження зусиль по досягненню спільної мети, організації та здійснення спільної діяльності, орієнтація на партнера по діяльності
Інтеріоризація	Комунікативно-мовні дії як засіб передачі інформації, розвиток здатності до рефлексії

Вивчення комунікативних універсальних навчальних дій дає підстави визнати їх засобом формування комунікативної культури старшокласників.

Комунікативна компетенція як термін має ряд змістовних характеристик. Вона індивідуальна і динамічна: починаючи освоєння рідної мови з примітивною компетентністю, людина проходить проміжні стадії, і лише в зрілому віці її здатності знаходять якості стабільності та індивідуальності.

Саме за допомогою комунікативної компетентності досягається цілісність «мова-мовлення» як засіб (мова) і спосіб виконання (мова). Мовна спрямованість передбачає застосування комунікативно-цінного матеріалу для спілкування рідною мовою. У спілкуванні необхідно врахувати:

- а) його тематичну спрямованість;
- б) характер і зміст діяльності;
- в) вікові особливості та інтереси тих, хто комунікує.

Комунікативна компетентність - це знання, вміння і навички, потрібні для усвідомлення чужих і створення особистих програм мовної поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування.

Комунікативна культура є предметом багатьох наук про людину. Міждисциплінарність, мабуть, і стала причиною того, що в науковій літературі досі не вироблено єдиного підходу до визначення критеріїв сформованості комунікативної культури.

Аналіз психологічної та педагогічної літератури виявляє, що єдиного підходу до встановлення критеріїв сформованості комунікативної культури не існує.

Л. Я. Лозован називає такими вимірювальними ознаками ступінь сформованості інтерактивної, комунікативної, перцептивної сторін

спілкування; наявність особистої програми спілкування, ініціатива в спілкуванні, активність і емпатія в спілкуванні; швидкість засвоєння прийомів спілкування, спрямованість поведінки, рівень розвитку навичок спілкування, ступінь спілкування.

Стосовно до старшокласників дослідниками виділяються наступні критерії: мотивація до спілкування, ступінь розвитку комунікативних знань і вмінь; володіння вербальними і невербальними засобами спілкування, аналіз власної комунікативної діяльності, здатність до оволодіння новими способами спілкування; вміння висловлювати свої почуття і думки, розуміння нормо-правової точки зору спілкування і двоканальної комунікативної діяльності; здатність до рефлексії та емпатії [41, 60].

Т. І. Гончар критеріями сформованості комунікативної культури старшокласників вважає комунікативні знання, культуру мовлення; культуру спілкування; ціннісні орієнтації; комунікативне мислення; дозвільні інтереси [18, 67].

Представляють також інтерес критерії сформованості комунікативної культури і їх показники, розроблені О. Г. Абрамкін (ціннісне ставлення до комунікативної діяльності; сформованість комунікативних знань; технологіко-комунікативна готовність; самостійність у виконанні комунікативних дій, їх якість) і О.П. Кравчук (ціннісне ставлення до спілкування; сформованість комунікативно-значущих якостей особистості; оцінювання себе як суб'єкта взаємодії з дорослими і однолітками; готовність до співпраці з дорослими і однолітками) [47].

Аналіз наведених понять, що утворюють простір вивчення комунікативної культури, дає можливість провести порівняльну характеристику з точки зору широти і ємності (Таблиця 1.4.).

Таблиця 1.4.

Дефініції, що розкривають зміст поняття «Комунікативна культура»

Поняття	Узагальнені характеристики понять
Комунікативні знання	Узагальнений досвід комунікативної діяльності; причинно-наслідкові зв'язки комунікативних ситуацій.

Комунікативні вміння	Спосіб реалізації комунікативних знань в комунікативній ситуації; вміння: мовні, психологічні, соціально-психологічні; форма реалізації мовного етикету; вербальні та невербальні засоби спілкування; володіння монологом, діалогом, полілогом.
Культура мовлення	Сукупність знань, умінь і навичок, сприяють побудові мовних висловлювань; вміння передавати свої думки засобами мови.
Комунікативні універсальні навчальні дії	Вміння, що сприяють плідній навчальній співпраці в колективній діяльності, прояв толерантності та емпатійності в спілкуванні, дотримання правил вербальної і невербальної поведінки з урахуванням комунікативної ситуації.
Комунікативна компетентність	Здатність здійснювати мовну діяльність в єдності мовної, комунікативної та культурологічної компетенцій; властивість особистості; знання про способи поведінки і вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування.
Комунікативні здатності	Властивість особистості, що забезпечує здатність до взаємодії з урахуванням комунікативних можливостей співрозмовника
Комунікативна активність	Готовність особистості діяти адекватно до сформованої комунікативної ситуації
Комунікативні властивості	Соціально-значущі, стійкі особливості поведінки особистості в спілкуванні - емпатія, толерантність (втому числі такт і рефлексія).
Комунікативний потенціал	Можливості, що дозволяють спілкуватися і встановлювати взаємини; комплекс комунікативних якостей - комунікативні властивості, комунікативні здібності, комунікативна компетентність.
Мовний етикет	Уміння користуватися шаблонними мовними виразами в стандартних комунікативних ситуаціях; зразок поведінки.
Комунікативні норми	Комунікативні правила, які мають обов'язкову силу.
Комунікативні Традиції	Комунікативні правила, які є необов'язковими, але бажаними, і дотримуються більшістю.
Комунікативна поведінка	Сукупність норм, традицій спілкування конкретної спільності - загальнокультурні, групові, ситуативні і індивідуальні норми, складові еталону спілкування, комунікативної практики і етикету.

Дані таблиці дозволяють зробити висновок, що найбільш вузькими поняттями є «комунікативні знання» і «комунікативні вміння». Далі йдуть «культура мови» і «комунікативні універсальні навчальні дії». Всі вони входять в поняття комунікативної компетенції. А вона, в свою чергу, є підобластю комунікативної компетентності, а саме - її практичним втіленням.

Комунікативна компетентність, комунікативні здібності, комунікативна активність, комунікативні властивості є засобом вираження комунікативного потенціалу, отже, становлять його зміст.

Зовнішній прояв комунікативної культури характеризують мовний етикет, комунікативні норми, комунікативні традиції, об'єднані поняттям «комунікативна поведінка».

Категорія «комунікативна культура» включає в себе всі вищеописані явища, характеризується залежністю від зовнішнього впливу.

Дослідження дозволяє зробити висновок, що ядром комунікативної культури старшокласника служить його комунікативний потенціал, виражений в комунікативних властивостях, здібностях і активності, віднесених до внутрішніх чинників, що формується під впливом мовного етикету, комунікативних норм і традицій, що представляють зовнішні фактори, проявлені в комунікативній поведінці.

Комунікативна культура старшокласників - це єдність і взаємозв'язок комунікативного потенціалу, що включає комунікативні властивості, комунікативні здібності, комунікативну активність,

Комунікативна культура супроводжує як виробничо-трудова, так і навчально-пізнавальну діяльність, виявляється в стилі управління, в ділових відносинах, в сім'ї, у вихованні дітей, в міжособистісних відносинах, поведінці в громадських місцях і в організації дозвілля. Все це робить проблему формування комунікативної культури людини надзвичайно актуальною.

1.3. Стан сформованості комунікативної культури старшокласників в педагогічній системі загальноосвітньої школи

Комунікативна культура розглядається вченими в різних аспектах. Пропонується безліч визначень даного поняття, що вказують на його багатогранний характер: сукупність норм, цінностей і установок, що реалізуються в спілкуванні за допомогою соціальних навичок комунікації; історичний розвиток комунікативної культури (широке трактування) і одночасно рівень розвитку комунікативної сфери діяльності та спілкування людей (вузьке розуміння); комунікативна культура як вид культури (гносеологічні напрямки) і процес формування особистості через засвоєння норм, правил, цінностей (емпіричний погляд).

Різномісність вивчення комунікативної культури визначає підходи до її формування. Найбільш ємним представляється розуміння комунікативної культури, що включає всі названі аспекти: це культурне явище в історичному ракурсі; культурне прояв особистості в діяльності; засіб формування особистості в цілому за допомогою соціальних навичок комунікації.

Р. М. Антропова виділяє фактори формування комунікативної культури старшокласників: внутрішні (досвід взаємодії, статус, готовність, придатність) і зовнішні (психологічний клімат в класі, школі, сім'ї, суспільстві, світі) [47].

Т.Б. Сергєєва, О.І. Горбатько відзначають, що комунікативна культура формується поза освітнім закладом і всередині його, протягом всього життя людини, при цьому не заміщає інші сторони діяльності і залежить від здатності до самоаналізу і критичного мислення [69, 18].

Важливим інститутом формування комунікативної культури О. М. Корніяка називає освітню установу на тій підставі, що вона покликана викладати знання про людські відносини в мовних засобах. Такі дисципліни, як українська мова та література, зарубіжна література та ін надають найбільш багаті можливості для формування комунікативної культури, зокрема повідомляють наукові відомості про навколишній світ, формують основу життєвої позиції, соціальні навички та творчі здібності [45].

Однак, як зауважують науковці, середній час говоріння учня в школі - 30 хвилини в день. Наслідки тривожні: низький словниковий запас, нездатність формулювати думки, логічно розірвана мова. Все це загострює увагу на проблемі цілеспрямованого і планомірного формування комунікативної культури старшокласників.

В.С. Романюк вважає, що формування комунікативної культури супроводжується внутрішніми і зовнішніми змінами в особистості, її свідомості і діяльності, є об'єктивною вимогою до змісту освіти в старшій школі виходячи з офіційних цільових установок: виховання особистості старшокласника, обізнаність в різних областях науки, формування

комунікабельності й толерантності, відповідальності та волі в прийнятті рішень, формування сучасного типу мислення [45].

Важливим аспектом вивчення комунікативної культури старшокласників є сукупність наукових підходів, що застосовуються в процесі її формування (таблиця 1.5.).

Таблиця 1.5.

Наукові підходи до проблеми формування комунікативної культури

Підхід	Характеристика
Культурологічний	Формування комунікативної культури як найважливішого компонента і феномена культури народу.
Системно-діяльнісний	Формування комунікативної культури як системи, яка має власну структуру, і її входження в систему більш високого порядку.
Синергетичний	Розгляд кожного суб'єкта педагогічного процесу як саморозвиваючої підсистеми, здійснює перехід від розвитку до саморозвитку; узгоджена поведінка підсистем, в результаті чого зростає ступінь їх впорядкованості
Комунікативний	Цільова установка на розвиток вміння спілкуватися, передбачає формування комунікативної компетенції. Вивчення засобів мови, мовний розвиток носіїв мови, взаємозв'язок мовної освіти і мовленнєвого розвитку школярів.
Інформаційний	Формування вміння шукати, зберігати і відтворювати інформацію, отримувати від неї головне.
Діяльнісний	Формування системи соціальних позицій, поглядів, оцінок.
Структурно - функціональний	Соціальна адаптація індивіда. Орієнтація на певні соціальні ролі і цінності.
Особистісно-орієнтований	Самореалізація особистості в процесі комунікативної діяльності. Свідоме і творче вибудовування відносин з соціумом.
Соціально-педагогічний	Створення умов, що забезпечують цілеспрямоване співробітництво суб'єктів комунікативної діяльності.

Комунікація пов'язана з культурою, її матеріальними і духовними складовими, природа яких розкривається на основі культурологічного підходу.

Під культурологічним підходом у вітчизняній освіті розуміється спосіб прилучення до народних звичаїв і традицій; механізм «Вростання дитини в культуру» (Л.С.Виготський); освоєння гуманістичних цінностей.

Успішне вивчення комунікативної культури забезпечує системний підхід, який виник в рамках синергетики і кібернетики як самоорганізація складно структурованих систем. Він розглядає комунікативну культуру як суттєвий елемент культури суспільства в цілому. Разом з тим, з позиції Л.А. Аухадеевой, культура має складну структуру, елементи якої необхідно вивчати окремо: 1) особистість - індивідуальні та соціальні складові; 2) комунікативна діяльність - її складна структура; 3) предмет комунікативної діяльності - мета, зміст.

У формуванні комунікативної культури як системи має місце взаємодія з особистостями, громадськими організаціями, системою освіти в цілому. Результатом пізнавальної активності стає гуманістичний світогляд, цілеспрямованість [3, 63].

З позиції синергетичного підходу окремі суб'єкти педагогічного процесу розглядаються в якості підсистем, здатних зробити стрибок в саморозвитку. Зокрема, синергетичний підхід передбачає перехід від сприйняття до діяльності за заданим зразком, далі - до творчої діяльності, що вкрай важливо і в комунікації.

На думку І.М. Бабич, синергетичний підхід передбачає:

- створення моделей, що поєднують різні наукові підходи;
- використання в педагогічній практиці форм і методів засвоєння знань, умінь і навичок, що сприяють самоорганізації та інформатизації взаємодії;
- тісне інформаційне співробітництво педагогічного колективу і сім'ї, яке сприятиме результативному навчально-виховного процесу і враховує психологічні та педагогічні особливості школярів;
- здатність школярів об'єктивно оцінювати власну діяльність, інтереси та здібності; здатність до саморегуляції;
- забезпечення зв'язку змісту освіти з особливостями і вимогами сучасної медіасфери за допомогою співпраці з іншими освітніми установами, науковими організаціями та інформаційного супроводу навчально-виховної діяльності [3].

У формуванні комунікативної культури старшокласників системоутворюючим, на думку Е.А. Киянченко, є особистісно-діяльнісний підхід (його частиною виступає комунікативний). Відповідно до нього комунікативна культура формується в діяльності вербальними засобами, за допомогою яких вирішуються завдання навчання і виховання.

Комунікативний підхід має ряд особливостей. У центрі його уваги - вміння спілкуватися на мові, що вивчається, формування комунікативної компетенції (володіння вербальними і невербальними засобами мови, знання мовних формул етикету), використання мови з метою обміну думками, навчання у співпраці [37, 64].

Л. Я. Желтовська і О. Б. Калініна виділяють комунікативно-орієнтований підхід, який спрямований на вивчення засобів мови, мовленнєвий розвиток, його взаємозв'язок з мовним утворенням школярів. Розвиток мови розуміється у вузькому (оволодіння сукупністю мовних умінь) і широкому (вільне володіння мовою) сенсах.

Інформаційний підхід є напрямком комунікативно-орієнтованого підходу і передбачає формування вміння шукати, зберігати і відтворювати інформацію (осмислено читати тексти, умовні позначення, схеми, таблиці, матеріали мультимедіа, Інтернету та ін.), отримувати від неї головне.

Діяльнісний підхід пов'язує комунікативну культуру в єдиний процес. Вербальні та невербальні вправи набувають структуру, характерну для діяльності як такої (мотив, мета, задум, орієнтування, планування, реалізація, контроль).

Структурно-функціональний підхід Е.А. Шумилова розглядає як повну адаптацію індивіда до існуючих норм, традицій, принципам суспільства, включаючи комунікативну адаптацію, обумовлює стабільність соціальної системи, взаємовідносини особистості і суспільства. При використанні цього підходу педагогу необхідно підбирати такі технології, які сприяють засвоєнню школярами правил, норм, традицій, враховувати приналежність дитини до певної соціальної групи.

Функціональний підхід передбачає цілеспрямоване орієнтування старшокласників на певні соціальні ролі в родині, школі, групі однолітків і т.д., в тому числі виховання самостійності в заданих рамках.

Особистісно-орієнтований підхід передбачає створення таких умов, які допоможуть школяреві усвідомити власну відповідальність за виховання в собі комунікативної культури, а також власні можливості (старання і зусилля), що є умовою самореалізації. Підхід передбачає свідоме, цілеспрямоване і творче ставлення особистості до соціуму, забезпечує формування моральної свідомості, відповідальності старшокласника за свою поведінку.

Результативність формування комунікативної культури школярів в контексті особистісно-орієнтованого підходу забезпечують ряд умов: внутрішня інтеграція компонентів комунікативної культури, визначення її ролі у вихованні школяра; створення умов для самореалізації і формування комунікативної культури; активізація факторів результативності формування комунікативної культури.

Актуальність соціально-педагогічного підходу в освіті обумовлена його орієнтацією на створення умов самореалізації та соціалізації школярів в ситуації зростаючої в суспільстві інформатизації, розвитку та оновлення комунікацій в освітньому середовищі. Даний підхід, зазначає В.С. Торохтій, відображає роль соціуму в освіті, його потенціал в навчанні і вихованні, реалізований через взаємодію з соціальними інститутами, включення учасників освітнього процесу в соціально значущу діяльність і відносини, формування соціальних здібностей [83].

Завданнями соціально-педагогічного підходу до формування комунікативної культури старшокласників виступають: активізація особистості школяра; знайомство зі способами самореалізації засобами комунікативної діяльності.

Соціально-педагогічний підхід до формування комунікативної культури старшокласників відкриває напрями педагогічної діяльності як

системи задоволення потреб школярів в освіті, розвитку та самореалізації. Даний підхід стосовно до старшого шкільного віку передбачає усвідомлений вибір соціальних напрямків, що мають культурну спрямованість, і технологій їх втілення. Обов'язковим є безперервний супровід з боку загальноосвітнього закладу, що забезпечує єдність соціального і особистісного компонентів освіти.

В рамках соціально-педагогічного підходу реалізуються взаємодія, співпраця і співтворчість учасників педагогічного процесу, що сприяють активному самопізнання, самодіяльності і продуктивної життєдіяльності школярів. Даний підхід передбачає використання ресурсів сім'ї та інших соціальних інститутів, які забезпечують становлення особистості шляхом залучення її в різноманітні комунікативні ситуації, що сприяють накопиченню комунікативного досвіду.

Соціально-педагогічний підхід до формування комунікативної культури школярів реалізується шляхом включення дитини в життя соціуму, формування комунікативних потреб, розвитку комунікативних здібностей з метою встановлення соціальних контактів в системі «сім'я - школа - установи додаткової освіти - соціум в цілому».

Соціально-педагогічний підхід до формування комунікативної культури старшокласників - це методологія наукового пізнання, в основі якого лежить розгляд комунікативної культури і її формування як сукупності понять, що використовуються в теорії і практиці досліджуваного феномена; як комплекс інститутів виховання, принципів і умов, що формують особистість і забезпечують її розвиток.

Відображення даного підходу можна відстежити в специфіці формування комунікативної культури старшокласників. Дана специфіка виходить з ряду положень.

1. Облік вікових, особистісних особливостей і соціально-культурної диференціації старшокласників.

2. Орієнтація на особливості мовного розвитку школярів, на розуміння мови як прояви загальної і, зокрема, комунікативної культури.

3. Увага, навички і звички - основа формування комунікативної культури школярів.

4. Єдність вимог до комунікативної культури старшокласників.

5. Ввічливість, толерантність, повага, емпатія - необхідні умови формування комунікативної культури школярів.

6. Задоволення потреб школярів у самовизначенні, пізнанні, самовираженні, самоактуалізації, самостверженні, вихованні та самовихованні.

7. Дидактичний комунікативний вплив педагога.

Результативність формування комунікативної культури школярів залежить від використання педагогічного потенціалу соціальних індикаторів, таких як гуманізм, відповідальність, самопізнання, самоорганізація, значущість особи і спілкування, а також від можливостей сучасного медійного середовища.

Комунікативна культура старшокласників розглядається як система, яка розвивається у взаємодії своїх компонентів, що сприяє формуванню у школяра творчої позиції, подолання замкнутості, прагненню особистості до різноманітності методів, прийомів, форм і змісту комунікативної діяльності, до активної участі у комунікації.

Формування комунікативної культури школяра має бути систематичним і цілеспрямованим, здійснюватися в навчальній і позанавчальній діяльності, так як є засобом засвоєння загальнокультурних цінностей і соціалізації.

А.С. Рилова виділяє наступні показники комунікативної культури: вірно оцінювати і розуміти себе; сприяти самореалізації школяра, розкриття його творчого потенціалу; розбиратися в людях і оцінювати їх; адекватно відгукуватися на їх поведінку і стан; вибирати спосіб спілкування, який не

розходиться з нормами соціуму і відповідає індивідуальним особливостям співрозмовника.

У процесі формування комунікативної культури розширюється загальний кругозір школяра, розвиваються психічні процеси і емоційна сфера. Увага, навички і звички виступають основою формування комунікативної культури. Увагою прийнято вважати зосередженість і спрямованість свідомості на певний об'єкт, що є необхідною умовою будь-якої діяльності, в тому числі комунікативної. У діяльності ж увага існує і розвивається.

Обов'язковою умовою формування комунікативної культури, як і виховання і навчання в цілому, буде служити єдність вимог вчителів і оточуючих дорослих, батьків до мови, зовнішньому вигляду, поведінки вдома і у громадських місцях.

Т.А. Кривченко вважає, що від комунікативної культури залежить взаєморозуміння між людьми, яке передбачає: увагу, єдність лексичного тлумачення, повноту інформації, її логічність, орієнтацію на інтелектуальний рівень співрозмовника.

Стрижнем комунікативної культури є повага, під якою розуміється позиція людини, що усвідомлює цінність особистості як такої, неприпустимість заподіяння фізичної або моральної шкоди.

Комунікація будується на засадах рівноправності. Повага інших – частина самоповаги, сприяє подоланню особистістю власних негативних властивостей і рис, самовиховання, самоконтролю.

Обов'язковим проявом комунікативної культури є емпатія. Вона забезпечує зворотний зв'язок у спілкуванні, усвідомлене співпереживання станом іншого, відгук на його почуття, думки, проблеми. Співпереживання – бажання зрозуміти співрозмовника, увійти в його становище, розділити труднощі, відчувати чужі проблеми як свої.

Мотиви комунікації обумовлені потребами особистості (групи). Під ними мається на увазі внутрішній стимул активності особистості, її

дефіцитний стан в чому-небудь необхідному. Вчені виділяють чотири групи потреб: особисті, соціальні, економічні та творчі. У процесі задоволення потреб у самопізнанні і пізнанні, самовизначенні, вихованні та самовихованні, самовираженні, самоактуалізації, самовизначенні, зазначає Г.К. Севка, відбувається розвиток особистості в цілому, її соціалізація, формуються риси характеру. Головним фактором задоволення потреб є створення умов для вільного вибору, соціального комфорту і творчої діяльності [68, 34].

Результативним засобом формування комунікативної культури старшокласників є дидактичний комунікативний вплив педагога, спрямований на розвиток, виховання, навчання, котре створює умови для оптимальної взаємодії зі школярем і колективом.

Аналіз наукової літератури показав, що існує кілька підходів до визначення змісту поняття «комунікативна культура» і підходів до її формування. У контексті даного дослідження основоположним виступатиме соціально-педагогічний підхід, спрямований на створення умов для самореалізації, соціалізації і формування комунікативних здібностей старшокласників.

Висновки до Розділу 1

1. Комунікативна культура як предмет самостійного міждисциплінарного дослідження знайшла відображення в наукових роботах загальнотеоретичного плану, де узагальнені результати досліджень різних наукових шкіл, напрямків і підходів з метою побудови загальної теорії комунікації.

Етапи розвитку проблеми формування комунікативної культури: виховання і школа в Древньому світі (красномовство і риторика як сфера політики і освіти); виховання і освіта в Середні віки і Новий час (риторика -

засіб захисту православних духовних цінностей, розвиток мови як основа мовного етикету); педагогічна думка XIX – початку XX ст. (Розквіт книжкової культури і ЗМІ; розуміння педагогічного спілкування як застави моральних відносин, підвищена увага вчителів до мови школярів); педагогіка XX ст. (навчання діалогічного мовлення, бесіди про етикет); сучасний розвиток освітнього процесу (рішення задач по формуванню комунікативної культури).

Сучасний етап розвитку освіти ознаменований прагненням вчених до формулювання проблем комунікативної культури, розробкою термінології, категоріального апарату, в основному шляхом запозичення з інших галузей науки. В даний час рішення проблеми формування комунікативної культури старшокласників вимагає переходу від аспектно вивчення до системних наукових узагальнень.

2. «Комунікативна культура» знаходиться на стику понять «культура» і «комунікація». Культура - це те, за допомогою чого людина набуває соціальну активність, професійну зрілість і цілеспрямованість. Вона характеризує стиль мислення і поведінки людини, освіченість і інтелігентність. Комунікація - це процес взаємодії на основі обміну інформацією між суб'єктом, з одного боку, і організацією, культурою, владою, суспільством, бізнесом і т.д. - з іншого.

3. Комунікативна культура старшокласників - це єдність і взаємозв'язок комунікативного потенціалу, що включає комунікативні властивості, комунікативні здібності, комунікативну активність, (Внутрішні фактори), і комунікативної поведінки, що включає мовний етикет, комунікативні норми і традиції (зовнішні фактори).

4. Структурними компонентами комунікативної культури старшокласників є:

1) комунікативні здібності (властивість особистості, що забезпечує здатність до взаємодії з урахуванням комунікативних можливостей співрозмовника (мовних, комунікативних));

2) комунікативні властивості (соціально-значимі, стійкі особливості поведінки особистості в спілкуванні - емпатія, толерантність (в тому числі такт і рефлексія));

3) комунікативна активність (готовність особистості діяти адекватно ситуації комунікативної ситуації, виходячи з його ініціативи).

5. Специфіка формування комунікативної культури старшокласників - комплекс наступних положень: облік рівня розвитку школяра, вікових, особистісних, мовних особливостей і соціально-культурної диференціації старшокласників; опора на увагу, навички і звички школярів як основу формування комунікативної культури, а також розуміння ввічливості, толерантності, повага, емпатія, що є необхідними умовами даного педагогічного процесу; єдність вимог до комунікативної культурі школярів.

РОЗДІЛ 2.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників

Процес формування комунікативної культури старшокласників є складним утворенням, що має відповідну структуру, зміст, якісні характеристики. Структорно-функціональна модель процесу формування комунікативної культури старшокласників відображає методологічні підходи, дидактичні принципи та теоретичні ідеї, які лежать в його основі.

Розробка зазначеної моделі базується на методі наукового моделювання, який є ефективним засобом виявлення суттєвих ознак явищ та процесів [86, 18].

Об'єктом моделювання виступає формування комунікативної культури старшокласників. Дана модель містить наступні блоки: цільовий, теоретично-методологічний, змістовий, організаційно-діяльнісний та результативний блоки (рис. 2.1).

Розглянемо детальніше кожен блок даної моделі.

Цільовий блок – визначає мету та основні завдання освітнього процесу. Оскільки, мета – це «ідеальне передбачення кінцевих результатів навчання; те, до чого прагнуть учитель, учні» [19, 205], то головною метою нашого дослідження є формування комунікативної культури старшокласників.

Розглядаючи комунікативну культуру як єдність мотиваційного, когнітивного, практично-діялісного та особистісно-ціннісного компонентів, завдання було сформульовано таким чином, щоб забезпечити розвиток кожного з них.

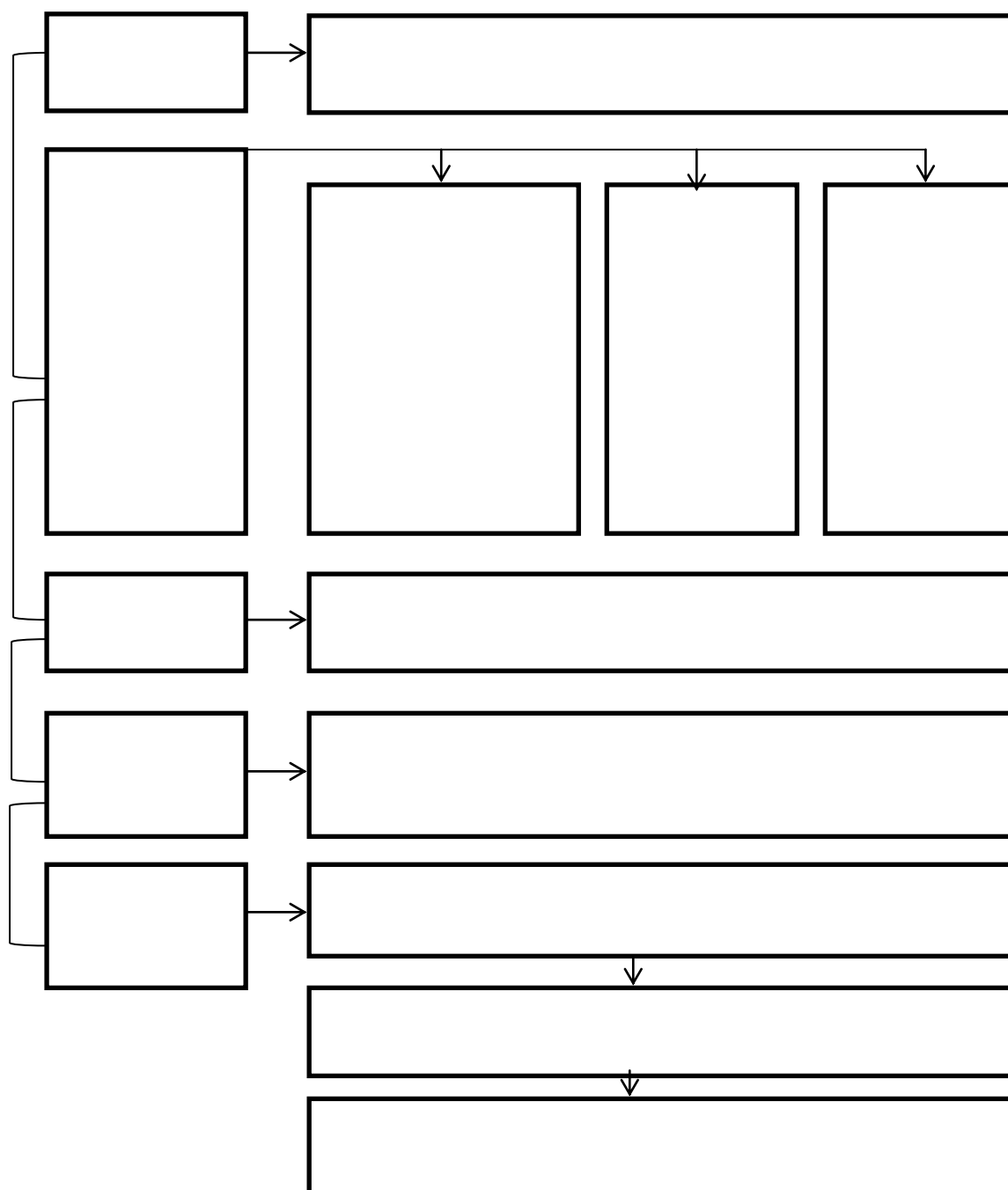

Рис. 2.1. Модель формування
комунікативної культури
старшокласників

Отже, завданнями змодельованого процесу є: мотивувати старшокласників до оволодіння комунікативною культурою та набуття усіх необхідних для цього знань, умінь, якостей; сприяти формуванню комунікативно значущих якостей особистості та системи ціннісних орієнтацій учнів; створити передумови для засвоєння знань, які забезпечують їхню теоретичну готовність до комунікативної діяльності; сформувати в учнів комунікативні вміння, необхідні для успішного здійснення комунікації.

Теоретико-методологічний блок моделі висвітлює методологічні підходи, принципи та дидактичні теорії, що забезпечують теоретичне підґрунтя для формування комунікативної культури старшокласників.

Аналіз наукових джерел [17; 31; 42; 52] дозволив виокремити сучасні методологічні підходи до підготовки старшокласників – системний, культурологічний, аксіологічний, особистісно орієнтований, гуманістичний, діяльнісний, комунікативний (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Сучасні методологічні підходи до підготовки старшокласників

Методологічний підхід	Характеристика методологічного підходу	Автори
Системний підхід	В його основі лежать ідеї цілісності та складної організованості досліджуваних об'єктів, які розглядаються як цілісна множина взаємопов'язаних компонентів. Системний підхід дає підстави вважати професійно-комунікативну культуру старшокласників цілісною сукупністю взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, а процес її формування – системою, компонентами якої є мета, зміст, методи, засоби, форми і результати навчання	Шабанова Ю. О. [88]
Культурологічний підхід	Цей підхід аналізує об'єкт як культурне явище або процес, при чому педагогічні явища і процеси розглядаються як сукупність культурних компонентів, частина соціокультурного фону суспільства. Відповідно до культурологічного підходу, навчально-виховне середовище школи має стимулювати культурний розвиток	Бех І. [6], Єрасов Б. [22], Зязюн І. [27], Іванова Т. [28]

	особистості кожного учня, сприяти засвоєнню культурних норм, надавати досвід культурної поведінки, учні в свою чергу повинні засвоїти способи і прийоми комунікативної діяльності, котрі ґрунтуються на цінностях і культурних нормах; творчо реалізовувати себе через комунікацію.	
Аксіологічний підхід	В основі даного підходу лежить філософське вчення, що досліджує цінності як смислоутворювальні основи людського буття. Цінності значним чином впливають на мотиваційну сферу старшокласника та проектується на розвиток його комунікативної культури, сприяючи вдосконаленню комунікативної поведінки у процесі подальшої діяльності	Андрущенко В. [2], Вітвицька С. [12], Калюжна Т. [33], Сухомлинська О. [80], Ткачова Н. [82], Руденко Л. [64]
Особистісно орієнтований підхід	Трактується як концепція освіти, що визначає особистість самосвідомим відповідальним суб'єктом власного розвитку і суб'єктом виховної взаємодії. Принциповими його засадами є визнання унікальності особистості, її права на повагу; врахування її потреб, мотивів, цілей, здібностей, активності, інтелекту та інших індивідуальних особливостей; допомога у виявленні й розкритті можливостей кожної особистості Формування комунікативної культури старшокласників передбачає організацію навчального процесу, спрямованого на становлення особистості учнів з врахуванням їхніх індивідуальних рис, створення умов для гармонійного розвитку і розкриття індивідуального потенціалу кожного.	Бех І. [6], Чобітько М. [87], Якиманська І. [90]
Гуманістичний підхід	У межах гуманістичного підходу, особистість розглядають як найвищу цінність. Гуманістичний підхід до формування комунікативної культури старшокласників забезпечує взаємодію викладача і студента, яка ґрунтується на взаємоповазі і визнанні цінності кожної особистості, її прав на унікальність, а також створює умови для формування гуманістичного ставлення старшокласників до інших.	Амонашвілі Ш. [1], Балл Г. [5], Бех І. [6], Газман О. [15]
Діяльнісний підхід	В основі даного підходу лежить теорія, що визнає діяльність основою, засобом і вирішальною умовою	Виготський Л. [14], Гальперін П. [16], Леонтьєв О. [49], Рубінштейн С. [63]

	розвитку особистості. З позиції діяльнісного підходу, формування комунікативної культури старшокласників можливе лише у процесі певної діяльності, під час якої здійснюється розвиток особистості, її здібностей та якостей, відбувається оволодіння практичними вміннями комунікативної взаємодії.	
Комунікативний підхід	Комунікативний підхід у педагогіці трактують як універсальну ідею, що визначає, розкриває та актуалізує комунікацію як основу розвитку особистості та методологічну основу освіти. Комунікативний підхід створює комунікативне освітнє середовище, забезпечує умови для проживання конкретних комунікативних ситуацій та набуття комунікативного досвіду, завдяки чому стимулює формування комунікативної культури старшокласників.	Балакіна Л. [4], Ільїн Є. [29], Кан-Калик В. [34], Лісіна М. [50], Прищак М. [61]

Примітка. Складено автором

Для досягнення кінцевої мети у розробленій структурно-функціональній моделі визначено дидактичні принципи формування комунікативної культури старшокласників. Серед них виокремлюємо загальнодидактичні та специфічні. Під дидактичними принципами в педагогіці розуміють нормативні вихідні положення, на які слід спиратися педагогам у процесі навчання [20, 51]; засади, які покладені в основу формування змісту навчання, вибору методів і конструювання форм організації навчання; вимоги для створення й реалізації системи навчання [53, 14-15].

До загальнодидактичних принципів формування комунікативної культури старшокласників відносимо принципи науковості, систематичності і послідовності, зв'язку теорії з практикою, свідомості й активності. Розкриємо сутність цих принципів у контексті досліджуваної проблеми.

Теоретичне підґрунтя процесу формування комунікативної культури старшокласників, на наш погляд, забезпечують концептуальні положення теорій проблемного та контекстного навчання, що гармонійно поєднані з

традиційним навчанням. Стисло окреслимо характерні риси цих дидактичних теорій.

У сучасних умовах втратили свою актуальність методи викладання, які зосереджені на репродуктивній діяльності у зв'язку з їхньою недосконалістю, нездатністю готувати майбутніх фахівців, що здатні самостійно приймати рішення, творчо застосовувати знання, займатися самоосвітою та самовдосконаленням протягом життя. З огляду на це, значної вагомості набуває проблемне навчання, яке розвиває самостійність, творче мислення і творчий підхід до професійної діяльності.

Сутність проблемного навчання, згідно з М. Махмутовим, полягає у створенні педагогом ланцюга проблемних ситуацій у різних видах творчої навчальної діяльності студентів та керівництво їхньою розумовою діяльністю по засвоєнню нових знань, яка здійснюється шляхом самостійного вирішення навчальних проблем [54, 35].

Ключовими поняттями проблемного навчання є проблемна ситуація, навчальна проблема та проблемне завдання. Перше з них трактується як усвідомлене суб'єктом ускладнення, шляхи подолання якого потребують пошуку нових знань чи способів дій. При цьому характерною ознакою проблемної ситуації виступає наявність протиріччя і відсутність однозначного вирішення, пошуки якого вимагають здобуття нових знань та призводять до продуктивного розвитку того, хто здійснював цю діяльність [73, 71].

Навчальною проблемою вважають проблемну ситуацію, яку суб'єкт повинен вирішити основі раніше засвоєних знань, умінь чи досвіду; а під проблемним завданням розуміють навчальну проблему, що вирішується у заданих умовах або параметрах [70, 201-202].

Залежно від характеру взаємодії вчителя та учня О. Коберник [38, 78-79] виділяє чотири рівні проблемного навчання (рис. 2.2.).

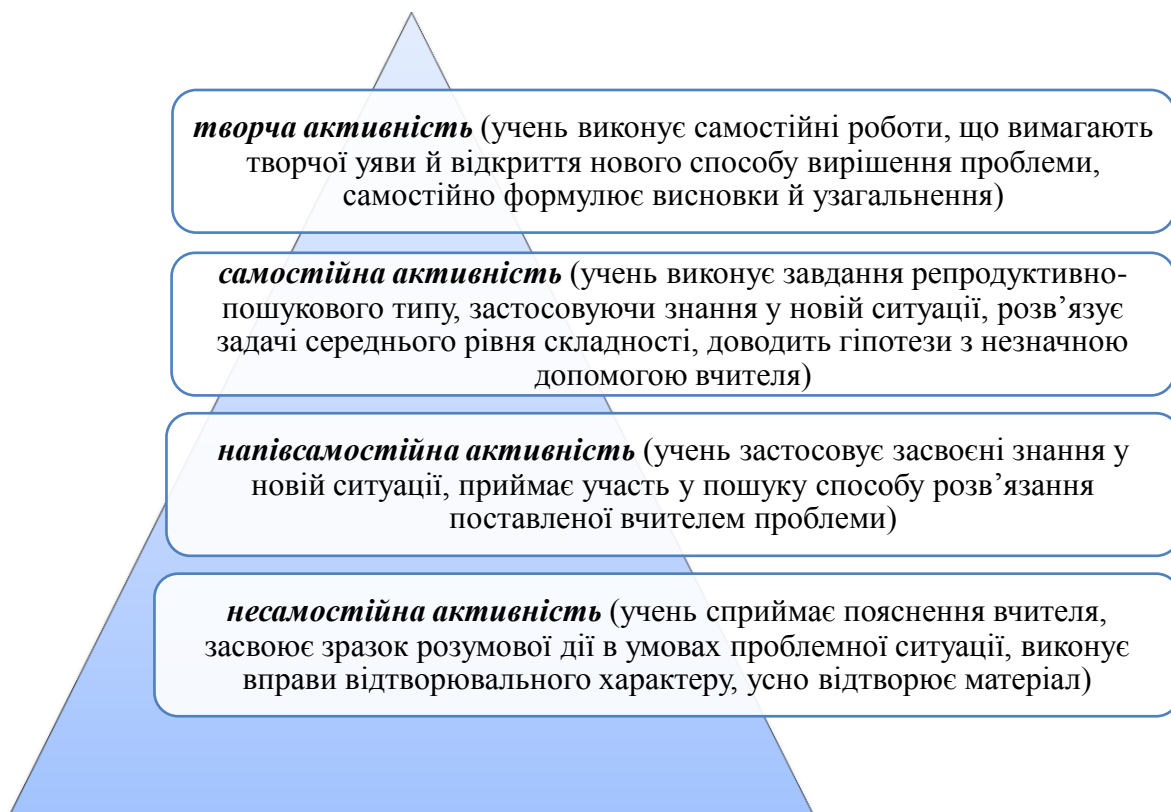

Рис. 2.2 Рівні проблемного навчання (за О. Коберником)

Примітка. Побудовано автором за даними [38]

У межах нашого дослідження слід звернути увагу на потенційну можливість проблемного навчання формувати ціннісні орієнтації тих, хто навчається. Це відбувається завдяки тому, що учні мають можливість самостійно розкрити суть явищ і процесів, зробити власні висновки, які швидше перетворюються на переконання, ніж знання, що надаються у готовому вигляді.

Тож такий спосіб організації освітнього процесу може значним чином сприяти вдосконаленню комунікативної культури старшокласників, важливим компонентом якої є саме ціннісні орієнтації особистості.

Оскільки старшокласникам необхідно створити умови для переходу до навчання в закладах вищої освіти, де відбуватиметься становлення майбутніх фахівців, тому актуальною буде теорія контекстного навчання, що була розроблена А. Вербицьким.

Аналіз праць вченого [11] дозволив визначити сутність та основні положення контекстного навчання.

Контекстним науковець називає такий тип навчання, в якому на мові науки і за допомогою всієї системи форм, методів, засобів та умов навчання і виховання моделюється предметний, соціальний та морально-етичний зміст професійної діяльності за допомогою використання семіотичної, імітаційної та соціальної педагогічних моделей, що по чергово змінюють одна одну і забезпечують досягнення єдності навчання і виховання, теорії і практики, інформації та знань, значення та смислу. Метою контекстного навчання А. Вербицький називає формування цілісної професійної діяльності кожного учня за напрямом підготовки, розвиток його особистості як майбутнього фахівця.

При цьому основною одиницею змісту контекстного навчання визначено проблемну ситуацію з її неоднозначністю та протиріччями, проте не виключається використання традиційних задач та завдань.

Зазначеним формам діяльності старшокласників відповідають три педагогічних моделі: семіотична, імітаційна та соціальна. Семіотична модель представляє собою вербальні чи письмові тексти, що містять теоретичну інформацію про конкретну сферу професійної культури, яку необхідно засвоїти кожному учневі. Імітаційна модель передбачає моделювання ситуації майбутньої професійної діяльності, її аналіз і прийняття рішення на основі теоретичної інформації. У соціальній моделі типова проблемна ситуація виступає як цілісний фрагмент професійної діяльності.

Описуючи позитивні риси контекстного навчання, А. Вербицький відзначає, що воно сприяє досягненню низки важливих для становлення фахівця цілей.

Зокрема, контекстне навчання забезпечує поступовий перехід учнів від навчальної до професійної діяльності, знайомить їх з майбутніми посадовими функціями та обов'язками. У процесі його застосування відбувається розвиток пізнавальної й професійної мотивації учнів, засвоєння знань під час

вирішення змодельованих професійних ситуацій, вироблення професійних умінь та навичок, формування ділових та моральних якостей особистості.

Змістовий блок об'єднує основні компоненти змісту освіти та передбачає конструювання змісту навчальних дисциплін таким чином, щоб сприяти ефективному формуванню комунікативної культури. Застосовуючи підхід І. Зайченко [24, 140] та Н. Мойсеюк [56, 242], до компонентів змісту освіти, спрямованої на формування комунікативної культури у старшокласників, ми відносимо чотири взаємопов'язаних елементи:

1) досвід пізнавальної діяльності, зафіксований у формі мовних, комунікативних, етичних та етикетних знань;

2) досвід виконання відомих способів комунікативної діяльності у формі комунікативних умінь;

3) досвід творчої діяльності з розв'язання комунікативних проблем, зафіксований у формі умінь творчо застосовувати одержані знання у нових нестандартних ситуаціях;

4) досвід ціннісного ставлення до навколишнього світу та інших людей у формі ціннісних орієнтацій.

Серед дисциплін виокремлюємо ті, що закладають основу для формування комунікативної культури старшокласників, а саме : «Українська мова», «Іноземна мова», «Українська література», «Зарубіжна література», оскільки вони надають широкі можливості для засвоєння всіх чотирьох зазначених вище компонентів змісту освіти.

Організаційно-діяльнісний блок моделі включає педагогічні умови формування комунікативної культури старшокласників, а також форми, методи та технології їхньої реалізації.

Під терміном педагогічні умови розуміємо це комплекс цілеспрямовано організованих обставин і заходів в освітньому процесі, які сприяють формуванню комунікативної культури старшокласників.

Питання педагогічних умов забезпечення розвитку комунікативної культури стали предметом уваги багатьох сучасних науковців.

Г. М'ясоїд доводить, що комунікативна культура старшокласників підвищується, якщо розвивати її структурні компоненти в органічній єдності з формуванням рефлексивного ставлення до кожного з них [51, 2].

Е. Яценко вважає, що формування комунікативної культури буде ефективним за умов застосування технології проектування, забезпечення інтерактивної взаємодії вчителя та учня, поєднання змісту підготовки з опануванням старшокласниками комунікативною культурою, організації освітнього процесу на засадах особистісно-орієнтованого підходу. Важливими факторами, які впливають на формування комунікативної культури, науковці вважають позааудиторну виховну роботу, тренінги спілкування, драматизацію, включення у соціально орієнтовану діяльність.

На сьогодні мережа Інтернет забезпечує миттєвий доступ до будь-якого інформаційного ресурсу, а мобільні Інтернет-пристрої відкривають широкі можливості одержання навчально-методичної та наукової інформації в будь-який час доби незалежно від місця знаходження. Інтернет-технології впевнено увійшли у всі сфери життя сучасного суспільства і величезна аудиторія користувачів щоденно використовує їх як засоби комунікації та пошуку інформації, у зв'язку з чим застосування їх в освіті видається цілком виправданим. До того ж, як зазначає В. Биков [7], поєднання традиційних педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій навчання дозволяє досягнути вищих результатів навчальної діяльності, значно ефективніше розвиває та примножує природні здібності людини. Серед найпоширеніших Інтернет-технологій виокремлюємо блог-технологію, що має значний педагогічний потенціал як засіб подання навчального матеріалу, одержання і засвоєння знань за межами навчальних аудиторій. Таким чином, другою педагогічною умовою формування комунікативної культури старшокласників вважаємо забезпечення її когнітивної складової засобами інформаційно-освітнього блогу.

У процесі формування комунікативної культури старшокласників пропонуємо застосувати діалогові технології, а також технології проблемного та контекстного навчання.

Запропоновані цими технологіями методи, що надають можливість реалізувати визначені педагогічні умови, включають в себе методи case-study, індивідуальні творчі завдання, рольові ігри, групові дискусії, мозковий штурм, евристичні бесіди, метод діалогу, спільний проект, проблемні завдання тощо. Ефективність зазначеного процесу підвищує використання різноманітних форм навчальної роботи учнів: індивідуальних, парних, групових, колективних.

Завершальним у запропонованій моделі є результативний блок, який включає критерії та рівні сформованості комунікативної культури старшокласників. Важливою складовою цього блоку є результат – позитивна динаміка розвитку комунікативної культури старшокласників.

Запропонована модель повинна забезпечити підвищення рівня комунікативної культури старшокласників.

2.2. Засвоєння старшокласниками комунікативної культури в педагогічній системі загальноосвітньої школи

Характерною рисою соціалізації старшокласників є потреба в спілкуванні з ровесниками та дорослими. Це період інтенсивного формування особистості в спілкуванні і спільній діяльності з іншими людьми. В учбовій ситуації низький рівень розвитку комунікативної культури старшокласників виражається в їхньому невмінні спілкуватися і взаємодіяти, що призводить до конфліктів.

Для успішного формування комунікативної культури старшокласників їх необхідно залучати до колективної діяльності в даному випадку рекомендуємо використовувати метод імітаційного моделювання, ситуаційний, драматизацію, метод проектів, вирішення моральних дилем,

етичні бесіди, створення уявних ситуацій морального вибору, ігрові технології, тренінги, диспути, бесіди, проблемні ситуації, години духовності, лекції-зустрічі з представниками обраної професії, круглі столи, конкурси, дослідницькі та творчі завдання, створення колізій, аналіз суперечливих висловлювань тощо.

Невід'ємною умовою формування комунікативної культури старшокласників К. Куренкова рекомендує застосовувати активні методи навчання: рольові ігри, дискусії, тренінги, творчі самостійні завдання, роботу у мікрогрупах, метод проблемних ситуацій, «мозкові атаки» [48, 11-13]. У свою чергу Н. Маяковская ефективними методами роботи, що дозволяють здійснювати підготовку старшокласників, вважає наукові конференції, написання творів на різну тематику, майстер-класи, бесіди за участю відомих людей [55, 19].

Враховуючи особливості підготовки старшокласників, І. Тимощук визначає такі форми і методи навчання і виховання, що сприяють формуванню комунікативної культури: дискусії, спрямовані на корекцію ціннісних орієнтацій; рольову імітацію професійних ситуацій, як напрям профорієнтаційної роботи учнів; аналіз конкретних ситуацій спілкування; читання та обговорення літератури з проблем спілкування; тренінгові заняття тощо [81, 159].

Огляд сучасних зарубіжних наукових та навчально-методичних джерел [92;82] виявив поширеність застосування методу case-study у процесі навчання старшокласників. Р. Грундстеін-Амадо стверджує, що зазначений метод є найкориснішим для формування ціннісного ядра старшокласників, оскільки передбачає презентацію та аналіз конкретної ситуації. Аналіз абстрактної ситуації, на думку вченого, створює контекст, що надає особі можливість розвивати свою точку зору щодо проблеми, з якою вона може зустрітися у реальній майбутній діяльності. Case-study змушує учнів звернутися до свого «внутрішнього кодексу» і досвіду. Цей метод дозволяє

формувати нові думки про ситуацію і дає можливість приймати етичні рішення [94, 176].

Розглянемо цей метод детальніше. У сучасній педагогіці метод case-study вважають одним із найперспективніших методів навчання, ефективним інструментом, що дозволяє застосувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань. У зв'язку з цим досить актуальною на даний час є проблема його впровадження у практику освіти.

Визначимо сутність, загальні принципи та навчальні можливості даного методу, обґрунтуємо доцільність його використання у процесі формування комунікативної культури старшокласників, окреслимо специфіку організації освітнього процесу з його застосуванням.

В українській мові немає загальновизнаного перекладу англійського поняття case-study method, тому у вітчизняній науково-педагогічній літературі застосовуються різні варіанти перекладу: кейс-стаді, кейс-метод, метод кейсів, метод ситуаційного навчання, метод аналізу конкретних ситуацій, ситуаційна методика, аналіз ситуації.

У процесі аналізу наукових джерел, виявлено, що кейс-метод визначають як неігровий імітаційний проблемно-пошуковий метод навчання, який базується на конкретних прикладах чи ситуаціях (кейсах), шляхом вирішення яких здійснюється навчання. Ю. Сурмін зазначає, що цей метод навчання ґрунтується на обговоренні деякого тексту, в якому відображається реальна неоднозначна ситуація в будь-якій сфері людської діяльності [79, 20].

О. Сидоренко і В. Чуба зазначають, що застосування цього методу передбачає осмислення учнями правдивої життєвої ситуації, що відображає певну практичну проблему та актуалізує визначений комплекс знань, необхідних для її вирішення. Характерним є також те, що сама проблема не має однозначного рішення, а являє собою розгалужену і багатогранну задачу [71, 9].

С. Ковальова під кейс-методом розуміє «детальний і глибокий опис реальної ситуації, який характеризується тим, що передбачає пошук відповіді на проблемні питання і спрямований не на отримання готових знань, а на створення нових знань, формування практичних навичок та розвиток системи цінностей учнів, життєвих настанов, своєрідного світовідчуження й світоперетворення, що передбачає співтворчість учня і вчителя» [39, 97].

З. Скринник зауважує, що кейс-метод призначений для здобуття знань з дисциплін, істина яких плюралістична. Акцент навчання переноситься з оволодіння готовими знаннями на їх вироблення, що передбачає спільну творчість вчителя і учня, їхню рівноправність у процесі обговорення проблем. Результатом застосування методу визначено не тільки здобуття знання, але й формування практичних навичок діяльності, розвиток системи цінностей учнів, професійних позицій, життєвих установок [72, 6].

Таким чином, навчальний матеріал подається учням у вигляді ситуацій (кейсів), а знання здобуваються у результаті активної творчої роботи, що охоплює самостійне виявлення проблеми, її аналіз з різних точок зору, збір необхідної інформації, висунення гіпотези, виведення висновків, самоконтроль процесу навчання і його результатів. Отже, кейс слід вважати ключовим елементом, ядром досліджуваного методу.

На основі проведеного аналізу сутності поняття кейс, з'ясовано, що він являє собою ситуацію; реальний приклад взятий з практики, який містить не тільки правдивий опис подій, а й комплекс інформації, необхідної для розуміння ситуації [72, 7]. Типовим кейсом науковці називають розповідь про дійсну проблему чи ситуацію, яка вимагає прийняття певного рішення. У стислій письмовій формі подають основні деталі ситуації, ілюструючи її складність і багатовимірність. Опис ситуації, як правило, здійснюється з точки зору людини, якій необхідно прийняти рішення, що змушує школярів поставити себе на її місце. Кейси служать для учнів конкретними прикладами для ідей та узагальнень, створюють підґрунтя для високого рівня абстрагування та мислення, демонструють людські емоції та почуття,

надають можливість застосувати знання, поєднати навчання з досвідом реального життя [60, 50].

В сучасній практиці використовуються різноманітні види кейсів, але єдиного підходу до їх класифікації ще не вироблено. Класифікація за різними критеріями подана у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Класифікація кейсів за певними критеріями

Критерій, за яким здійснена класифікація	Види кейсів	Автор
Залежно від навчальної мети	<p>-Демонстраційні кейси мають на меті продемонструвати відпрацьовані методи вирішення проблемних ситуацій різного рівня складності, узагальнити досвід на основі структурованих фактів</p> <p>-Тренінговий кейс передбачає набуття досвіду аналізу та вирішення простих та складних структурованих проблемних ситуацій.</p> <p>-Інноваційний кейс спрямований на розвиток аналітичних здібностей при аналізі складних ситуацій, вирішення яких ще не було знайдено на момент підготовки кейсу</p>	З. Юлдашев і Ш. Бобохужаєв[89, 24-26].
За характером подачі матеріалу	<p>-Кейс-ілюстрація є позитивним чи негативним прикладом з практики, який включає в себе спосіб вирішення проблеми.</p> <p>-Кейс-оцінка описує ситуацію та можливе рішення в готовому вигляді, вимагаючи від школярів оцінки його ефективності та правомірності.</p> <p>-Кейс-вправа поданий таким чином, що вирішення конкретного епізоду практичної діяльності вимагає певних стандартних дій, наприклад, заповнення таблиць, розрахунків.</p>	М. Савельєва [66, 10-11]
За наявністю сюжету	<p>-Сюжетні включають в себе розповідь про події, діяльність осіб та організацій</p> <p>- Безсюжетні не містять безпосереднього викладення сюжету, а являють собою сукупність статистичних матеріалів, розрахунків, що допомагають проаналізувати ситуацію і відтворити сюжетну лінію.</p>	Ю. Сурмін [79, 170-172]

Залежно від часової послідовності викладення подій	-кейси в режимі від минулого до теперішнього -кейси-спогади -прогностичні кейси	Ю. Сурмін [79, с. 170-172]
Відповідно до того, хто виступає суб'єктом кейсу	-особистісні (де діють конкретні особи) - організаційно-інституційні (в яких діють організації, підприємства, їхні підрозділи) - багатосуб'єктні (включають в себе декілька діючих суб'єктів).	Ю. Сурмін [79, с. 170-172]
За об'ємом	- міні-кейси (об'ємом від однієї до кількох сторінок, розраховані на те, що робота над ним займатиме частину двогодинного заняття) - кейси середніх розмірів (потребують всього заняття для його вирішення) - об'ємні кейси (об'ємом у кілька десятків сторінок, можуть використовуватися протягом кількох практичних занять).	Ю. Сурмін [79, с. 170-172]

Ситуація, висвітлена в кейсі, повинна бути актуальною і відповідати потребам та інтересам обраного контингенту школярів. Важливою є також наявність центрального героя, якому необхідно прийняти рішення, оскільки учні краще усвідомлюють суть проблеми, якщо мають можливість ототожнити себе з цією людиною. Необхідно також підбирати оптимальний обсяг кейсу та рівень його складності [71, 7].

Ю. Сурмінім визначає основні дидактичні принципи, на які спирається кейс-метод: індивідуальний підхід до кожного учня; надання максимальної свободи у навчанні; забезпечення школярів достатньою кількістю наочного матеріалу; відсутність великого об'єму теоретичного матеріалу, подача лише основних положень; активна співпраця вчителя та учня; формування у школярів уміння працювати з інформацією; зосередженість на розвитку сильних сторін учня [79, с. 64].

До основних етапів процесу навчання шляхом застосування кейс-методу дослідник відносить знайомство учнів з текстом кейсу, організацію обговорення кейсу, управління дискусією, оцінювання учасників дискусії та підведення її підсумків. Перший етап знайомства може здійснюватися як

заздалегідь, так і на занятті, однак принципово важливим тут є те, щоб школярі опрацювали теоретичний курс, на якому базується кейс. Організація обговорення кейсу передбачає формулювання питань до учнів, акцентування їхньої уваги на обговоренні кейсу, включення їх у дискусію, при цьому питання дискусії готуються завчасно разом із самим кейсом. Управління дискусією полягає у стримуванні занадто активних учасників та активізації тих, хто не приймає участь в обговоренні, у керуванні емоціями учасників та запобіганні конфліктів, виділенні певних питань та зосередженні на них уваги школярів. Оцінювання учасників здійснюється шляхом підрахунку та фіксування активних виступів учнів або шляхом оцінки змісту виступу кожного. Підведення підсумків дискусії передбачає аналіз її перебігу та оголошення оцінок учасників [79].

Описуючи роботу школярів у процесі застосування кейс-методу, науковці відзначають поетапність та розподіляють її на дві фази. Перша фаза позааудиторної роботи має на меті підготовку до другої фази – аудиторного аналізу кейсу. Процес аудиторної роботи починається з ретельного ознайомлення з текстом кейсу і всіма додатковими матеріалами. Далі проводиться аналіз ситуації з точки зору її основного змісту і несуттєвих аспектів, діагностика проблемної ситуації та характеристика проблеми. Наступний крок діяльності учнів передбачає виявлення усіх можливих варіантів вирішення проблеми, формування поля альтернатив. На подальшому етапі у процесі дискусії школярі обирають кілька прийнятних альтернатив, обґрунтовують оптимальні варіанти вирішення проблемної ситуації. Після уточнення і корекції програми вирішення кейсу проводиться уявний експеримент, під час якого перевіряється ефективність вирішення ситуації за умови реалізації розробленої програми. На останньому етапі, якщо ситуація дозволяє, здійснюється вироблення сукупності рішень, перетворення даної програми в технологію [71, 186-189].

Кейс-метод створює умови для духовної й творчої свободи учня, рівноправної й вільної комунікації, у процесі якої знання здобуваються школярами самостійно.

Особливо підкреслюється здатність методу формувати практичні вміння, а саме: вміння логічно мислити, аналізувати ситуацію, виділяти суттєву інформацію, оцінювати альтернативи, самостійно приймати рішення, вести дискусію, ставити питання, вислуховувати і враховувати альтернативну точку зору, аргументовано висловлювати і відстоювати свої погляди, переконувати опонентів, здійснювати самоконтроль та самоаналіз.

Зауважимо, що сама ситуація та колективна праця щодо її вирішення створюють труднощі перед емоційною, мотиваційною та етичною підсистемами особистості, стимулюючи їх розвиток. Крім цього, наявність у структурі кейсметоду дискусій, обговорення, суперечок, навчає учасників дотримуватися норм і правил спілкування, вирішувати конфлікти, поважати особисті права один одного.

Висновки до Розділу 2

На основі аналізу науково-педагогічних джерел розроблено модель формування комунікативної культури старшокласників, у складі якої виділяємо цільовий, теоретико-методологічний, змістовий, організаційно-діяльнісний та результативний блоки.

Цільовий блок визначає мету та завдання змодельованого процесу. Теоретико-методологічний блок окреслює методологічні підходи, загальнодидактичні та специфічні принципи, дидактичні теорії, що лежать в основі цього процесу. Змістовий блок визначає основні компоненти змісту освіти, які забезпечують формування комунікативної культури старшокласників. Організаційно-діяльнісний блок містить запропонований нами комплекс педагогічних умов формування комунікативної культури

старшокласників та методи їх реалізації. Результативний блок поєднує критерії та рівні сформованості комунікативної культури школярів

.Аналіз наукових джерел дозволив виокремити педагогічні умови формування комунікативної культури старшокласників: засвоєння школярами цінностей під час реалізації аксіологічного підходу; забезпечення когнітивної складової комунікативної культури засобами інформаційно-освітнього блогу; формування комунікативних умінь школярів у процесі застосування діалогових технологій навчання.

Реалізацію педагогічної умови забезпечила розроблена нами поетапна методика формування комунікативних умінь старшокласників у процесі застосування таких методів: евристична бесіда, діалог, спільний проект, мозковий штурм, рольова гра, дискусія, проблемні завдання.

РОЗДІЛ 3.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ
ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ
КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

3.1. Програма та етапи експериментального дослідження педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників

У підлітковому віці формується основа для розвитку ключових складових комунікативної культури, відбувається активне набуття старшокласниками індивідуального досвіду спілкування, остаточне «оформлення» комунікативних навичок і вмінь. Розкрити цю специфіку і покликане експериментальне дослідження.

Провідна ідея дослідження зосереджена в гіпотезі про те, що формування комунікативної культури старшокласників у процесі підготовки відбуватиметься ефективно у разі виконання таких педагогічних умов: формування комунікативних умінь старшокласників у процесі застосування діалогових технологій навчання. Відповідно до цього припущення була визначена мета дослідно-експериментальної роботи – експериментально перевірити ефективність моделі та запропонованих педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників.

Організація та проведення експериментальної роботи здійснювалася на основі виділених Е. Панасенко [59, 183-185] принципів, застосування яких визначило основні правила педагогічного експерименту. Зокрема, принцип цілісного вивчення педагогічного явища передбачав системний підхід до конструювання експерименту, визначення місця комунікативної культури старшокласників у цілісному освітньому процесі, розкриття її механізму та виявлення чинників, що впливають на її формування. Принцип комплексного

використання методів наукового дослідження зумовив використання значної кількості методів наукового пошуку, а також вимагав максимального обліку й контролю умов проведення експерименту, ретельного аналізу одержаних результатів. Принцип об'єктивності передбачав перевірку та уточнення одержаних даних, облік і фіксацію всіх результатів експерименту.

Застосування принципу єдності навчання, виховання та вивчення особистості призвело до одночасного розв'язання кількох завдань: перевірки гіпотези дослідження, вивчення школярів, організації освітнього процесу відповідно до програми, фіксації та аналізу результатів експерименту. Відповідно до принципу оптимального відбору експериментальних методик у нашому дослідженні було застосовано такі методики, які в комплексі охоплюють усі показники комунікативної культури старшокласників. Принцип педагогічної ефективності спрямував дослідження на перевірку ефективності методів, які вже існують у педагогічній практиці, і розробку нових методів та прийомів педагогічної роботи, що сприятимуть формуванню комунікативної культури старшокласників.

Нами також були враховані необхідні вимоги до проведення педагогічних досліджень, які передбачають:

- наявність експериментальної бази;
- підготовку колективу до проведення дослідно-експериментальної роботи;
- визначення пріоритетних складових системи, що підлягають перевірці;
- розробку критеріїв, показників, реєстраційних бланків, анкет для оцінки ефективності впливу запропонованих педагогічних умов на формування комунікативної культури старшокласників;
- однорідність складу досліджуваних експериментальних і контрольних груп;
- різносторонній підхід до перевірки ефективності педагогічних умов та моделі формування комунікативної культури школярів;

- забезпечення достовірності одержаних результатів;
- відповідність одержаних дослідно-експериментальних даних сформульованій гіпотезі дослідження [25, 231].

Дослідно-експериментальна робота проводилася за поетапною програмою.

На першому (теоретичному) етапі дослідження було вивчено, проаналізовано та систематизовано філософську, культурологічну, психологічну та педагогічну літературу щодо проблеми нашого дослідження. Це надало можливість виявити ступінь розробленості проблеми формування комунікативної культури старшокласників у науковій літературі; уточнити зміст понять культура, спілкування, комунікація; визначити сутність та структурні компоненти комунікативної культури старшокласників; сформулювати мету, предмет, об'єкт, гіпотезу та завдання дослідження. На цьому етапі було також розроблено систему критеріїв та показників, за якими визначалися рівні сформованості комунікативної культури старшокласників.

На другому (констатувальному) етапі дослідження було складено програму експериментальної роботи, підібрано методики діагностики комунікативної культури старшокласників.

Після формування експериментальної бази дослідної роботи та утворення контрольної й експериментальної груп школярів було проведено констанувальний етап експерименту. Його метою було виявлення вихідного рівня сформованості комунікативної культури старшокласників.

Одержані дані було оброблено та проаналізовано. Однорідність контрольної та експериментальної груп було перевірено методами математичної статистики, що довело правомірність їх використання на наступних етапах експерименту.

На третьому (формуальному) етапі дослідження було визначено методологічні підходи, загальнодидактичні та специфічні принципи, дидактичні теорії, на основі яких ґрунтується формування комунікативної

культури старшокласників; розроблено структурно-функціональну модель даного процесу; теоретично обґрунтовано педагогічні умови, за яких формування комунікативної культури школярів набуває ефективності. Після цього було розроблено методiku реалізації педагогічних умов та впроваджено її у процес підготовки школярів експериментальної групи. Упродовж проведення експерименту освітній процес у контрольній групі здійснювався за традиційними підходами, не зазнаючи цілеспрямованих змін. Незмінними умовами були подання однакового обсягу навчальної інформації, однакові терміни вивчення матеріалу, залучення до однакових форм позааудиторної роботи (гурток, виховні заходи школи тощо).

Упровадження методики формування комунікативної культури старшокласників здійснювалося у три етапи (підготовчо-мотиваційний, професійно-особистісний, теоретико-практичний) з урахуванням змісту навчальної діяльності школярів.

Перший етап – підготовчо-мотиваційний – реалізовувався у третій чверті навчання у Загальноосвітній школі I-III ступенів №2 м. Чорткова. Протягом цього періоду стимулювався розвиток мотиваційної сфери старшокласників. Метою цього періоду було формування у старшокласників мотивації до оволодіння комунікативною культурою.

Робота вчителя розпочиналася зі створення сприятливих психологічних умов для організації комунікативної взаємодії та побудови суб'єкт-суб'єктних відносин з учнями. Це здійснювалося шляхом усунення психологічних бар'єрів, доброзичливого спілкування, створення атмосфери довіри та позитивних емоцій, посилення інтересу до навчального процесу. Діяльність вчителя також включала бесіди, роз'яснення й переконання, що створювали середовище для поступового посилення мотивації успіху.

Другий – особистісний – етап реалізації методики формування комунікативної культури старшокласників здійснювався у четвертій чверті навчання у Загальноосвітній школі I-III ступенів №2 м. Чорткова.

На цьому етапі реалізовано таку педагогічну умову як засвоєння школярами моральних та культурних цінностей під час реалізації аксіологічного підходу. З цією метою до навчального матеріалу дисципліни «Українська мова» було включено ціннісно-орієнтовані тексти та приклади конкретних ситуацій спілкування, що аналізувалися та обговорювалися зі школярами. Крім цього, старшокласниками виконувалися індивідуальні творчі завдання, проводилися дискусії, спрямовані на підкреслення значної ролі гуманістичних цінностей у житті людей.

Побудова навчального процесу на засадах співпраці й співтворчості, рівноправна взаємодія вчителя та учнів, власний приклад комунікативної культури вчителя дозволили створити конструктивний стиль поведінки старшокласників у колективі, стимулювали розвиток їхніх ключових комунікативних якостей. Цьому процесу також сприяли бесіди, спрямовані на розвиток почуття відповідальності й обов'язку, створення установки на культурне й доброзичливе ставлення до людини, що ґрунтується на повазі до людської гідності.

На третьому етапі – теоретико-практичному, який тривав протягом першої чверті навчання у вересні – жовтні 2021 р. навчання у школі № 2 м. Чорткова, здійснювалося формування комунікативних умінь старшокласників у процесі застосування діалогових технологій навчання. Основними завданнями цього етапу було формування комунікативних умінь з подальшим їх практичним удосконаленням у процесі вивчення дисципліни «Українська мова».

Вирішення завдання передбачало впровадження діалогових технологій навчання у процес вивчення дисципліни «Українська мова», зокрема використання таких методів, які забезпечують його максимальну вербалізацію (евристична бесіда, діалог, спільний проект, мозковий штурм, рольова гра, дискусія, проблемні завдання). Залучення учнів до різноманітних видів діалогічної комунікативної взаємодії дозволило створити умови для набуття й багаторазового відпрацювання основних

комунікативних умінь. Діалогові технології навчання також застосовувалися на засіданнях гуртка.

На четвертому (контрольному) етапі дослідження здійснено повторну діагностику рівня сформованості комунікативної культури учасників експерименту за визначеними критеріями й показниками, виконано аналіз результатів педагогічного експерименту. Проведено порівняння результатів:

- 1) експериментальної та контрольної груп на констатувальному етапі дослідження;
- 2) експериментальної та контрольної груп на контрольному етапі дослідження;
- 3) експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах дослідження;
- 4) контрольної групи на констатувальному та контрольному етапах дослідження.

Після перевірки надійності одержаних експериментальних даних методами математичної статистики, було узагальнено та інтерпретовано результати дослідження, визначено їх співвідношення з поставленою метою.

З метою оцінювання ефективності обґрунтованих педагогічних умов та спроектованої моделі формування комунікативної культури старшокласників відповідно до плану експериментального дослідження було проведено два діагностичні зрізи – на початку педагогічного експерименту і після його завершення.

Рівень сформованості цього виду культури у старшокласників визначався за окресленими критеріями: мотиваційним, особистісноціннісним, когнітивним, практично-діяльнісним.

Діагностика змін у рівнях сформованості комунікативної культури старшокласників здійснювалася за допомогою комплексу діагностичних методів: анкетування, тестування, бесіди, опитування, спостереження, експертного оцінювання, методу документів. Це дозволило розглянути

педагогічні факти та явища в усій їх складності та взаємозв'язках і виразити результати педагогічного експерименту в кількісних і якісних показниках.

Оцінюючи вплив дослідно-експериментальної роботи на формування комунікативної культури старшокласників за мотиваційним критерієм, ми проаналізували зміни в мотиваційній сфері учнів. З цією метою було використано:

– тест-опитувальник Ю. Орлова «Шкала оцінки потреби у досягненні» для оцінювання сформованості мотивації успіху;

– методику «Діагностика реалізації потреби у саморозвитку» М. Фетіскіна для виявлення осіб із активною реалізацією потреби у самовдосконаленні.

Результати оцінювання сформованості комунікативної культури старшокласників за мотиваційним критерієм подано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників КГ та ЕГ за мотиваційним критерієм на констатувальному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Мотивація успіху	10	13	33	37	47	52
	Прагнення до самовдосконалення	21	23	46	51	23	26
	Загальний показник	15	17	40	44	35	39
ЕГ (86)	Мотивація успіху	11	10	35	41	42	49
	Прагнення до самовдосконалення	20	23	36	41	30	36
	Загальний показник	15	16	36	42	36	42

Отже, аналіз результатів діагностики мотивів, які спонукають старшокласників до розвитку комунікативної культури, засвідчив переважання низького рівня сформованості мотивації успіху: 52% учнів КГ та 49% учнів ЕГ. Середній рівень мотивації успіху мають 37% учнів КГ та

41% ЕГ. Лише незначна частина школярів (13% і 10% в КГ та ЕГ відповідно) мають високий рівень сформованості даного показника.

Можна стверджувати, що сформованість прагнення до самовдосконалення у старшокласників знаходиться на дещо кращому рівні, на відміну від мотивації успіху. За результатами діагностики було виявлено активну реалізацію потреби у самовдосконаленні у 23% школярів КГ і 23% ЕГ. Середній рівень реалізації потреби у саморозвитку зафіксовано у 51% школярів КГ та у 42% школярів ЕГ. Низький рівень прагнення до самовдосконалення виявлено у 26% та 36% респондентів як КГ так і ЕГ.

Методика діагностики комунікативної культури старшокласників за особистісно-ціннісним критерієм включала в себе:

- тест В. Ряховського для визначення рівня комунікабельності [35, 290-291], що визначає, до якої з категорій відноситься піддослідний: некомунікабельний, замкнений і мовчазний, достатня комунікабельність, нормальна комунікабельність, високий рівень комунікабельності, надмірна комунікабельність, хворобливий характер комунікабельності;

- тест «Шкала доброзичливості» Д. Кемпбелла [84, 158-160], який дозволяє виявити рівень доброзичливого ставлення до інших ;

- діагностику соціальної емпатії М. Фетіскіна [84, 21-23], що визначає осіб з високим, середнім та низьким рівнем емпатійності ;

- опитувальник А. Карпова [36, 54-57], котрий виявляє осіб з високим, середнім та низьким рівнями розвитку рефлексивності ;

- експрес-діагностику стійкості до конфліктів Н. Фетіскіна [84, 5162-163], яка дозволяє визначити рівень урівноваженості піддослідних;

Представимо результати оцінювання сформованості комунікативної культури старшокласників за особистісно-ціннісним критерієм у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у
школярів КГ та ЕГ за особистісно-ціннісним критерієм на констатувальному
етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні							
		Високий		Середній		Низький			
		пі	%	пі	%	пі	%		
КГ (90)	Комунікативні якості	Комунікабельність							
		8	9	45	50	37	41		
		Доброзичливість							
		20	23	40	44	30	33		
		Емпатійність							
		10	11	35	39	45	50		
		Рефлексивність							
	7	9	50	54	33	37			
КГ (90)	Комунікативні якості	Урівноваженість							
		17	19	40	44	33	37		
		Загальний показник							
		12	13	42	47	36	40		
		ЕГ (86)	Комунікативні якості	Комунікабельність					
				10	11	41	48	35	41
				Доброзичливість					
	20			23	37	43	29	34	
Емпатійність									
9	10			35	41	42	49		
Рефлексивність									
10	11		52	61	24	28			
ЕГ (86)	Комунікативні якості	Урівноваженість							
		19	22	39	45	28	33		
		Загальний показник							
		13	15	41	48	32	37		

Аналіз результатів діагностики комунікативних якостей старшокласників засвідчив переважання середнього та низького рівня розвитку більшості якостей. Із таблиці бачимо, що у школярів КГ та ЕГ переважає низький рівень емпатійності: 50% та 99% відповідно.

Також під час констатувального експерименту було зафіксовано низький рівень доброзичливого ставлення до інших – у 33% і 44% учнів КГ і ЕГ відповідно. Лише 33% школярів КГ і 33% ЕГ володіють високим рівнем сформованості цієї якості. Аналогічні результати спостерігалися і за іншими показниками: комунікабельність, рефлексивність, урівноваженість.

З метою виявлення рівня сформованості комунікативної культури старшокласників за когнітивним критерієм було застосовано:

– метод документів – вивчення рівня навчальної успішності учасників експерименту з української мови шляхом аналізу протоколів ранжування успішності учнів, що визначає рівень сформованості мовної компетенції;

– анкету «Комунікативні знання»;

Представимо результати оцінювання сформованості комунікативної культури старшокласників за когнітивним критерієм у 3.3.

Таблиця 3.3.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників КГ та ЕГ за когнітивним критерієм на констатувальному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пi	%	пi	%	пi	%
КГ (90)	Мовна компетенція	20	22	50	56	20	22
	Комунікативні знання	15	17	38	42	37	41
	Загальний показник	17	19	44	49	29	32
ЕГ (86)	Мовна компетенція	22	26	46	53	18	21
	Комунікативні знання	14	16	52	61	20	23
	Загальний показник	18	21	49	57	19	22

Оцінка мовної компетенції учасників експерименту виявила переважання середнього рівня сформованості цього показника в КГ та ЕГ – 56% та 53% відповідно. При цьому високий рівень було зафіксовано лише у 22% школярів КГ і 26% ЕГ, а низький – у 22% КГ і 21% ЕГ.

Оцінка комунікативних знань учасників експерименту виявила переважання низького рівня сформованості цього показника в КГ – 41% та 23% у ЕГ відповідно. При цьому високий рівень було зафіксовано у 17% старшокласників КГ і 16% ЕГ.

Для визначення сформованості комунікативної культури старшокласників за практично-діяльним критерієм відповідно до визначених показників було застосовано діагностичний інструментарій:

– тест «Уміння слухати» [64, 12-27], що дозволяє визначити до якої з категорій відноситься піддослідний: ідеальний слухач, хороший слухач, посередній слухач, поганий слухач, особа, що не вміє слухати;

– тест «Що вам говорять міміка і жести» [64, 41-42], який дозволяє визначити сформованість уміння розуміти невербальні комунікативні сигнали;

– експертна оцінка викладачів (30 осіб) уміння піддослідних говорити, яка проводилася за такими критеріями: вміння формулювати речення, будувати повідомлення, чітко і ясно висловлювати свою думку, володіти голосом та інтонацією, культура мовлення, хороша дикція ;

Результати показали, що низький рівень комунікативних здібностей присутній у 25% школярів ЕГ і 18% КГ. Ці старшокласники не прагнуть спілкування, відчують себе замкненими у новій компанії, колективі, воліють проводити час наодинці, чи за комп'ютером.

Рівень комунікативних здібностей «нижче середнього» виявлено у 39% школярів ЕГ і 37% КГ. Ці учні мають комунікативні й організаторські здібності нижче середнього рівня, обмежують свої знайомства, відчують труднощі при встановленні контактів із незнайомими людьми, при виступах перед аудиторією. Такі учні погано орієнтуються у незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. У багатьох справах вони уникають прояву самостійних рішень та ініціативи.

Середній рівень комунікативних і організаторських здібностей мають 24% старшокласників із ЕГ і 20% – із КГ. Ці школярі прагнуть контактів із іншими людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю.

Рівень комунікативних і організаторських здібностей «вище середнього» одержали 8% учнів ЕГ і 12% КГ. Школярі із цим рівнем швидко знаходять друзів, прагнуть розширити коло своїх знайомих, допомагають близьким людям. Вони проявляють ініціативу у спілкуванні, приймають

участь в організації різноманітних заходів, здатні приймати самостійне рішення в складних ситуаціях.

Високий рівень комунікативних і організаторських здібностей мають 4% респондентів ЕГ і 3% КГ. Ці старшокласники відчують потребу в комунікативній та організаторській діяльності, швидко орієнтуються в складних ситуаціях, невимушено поводять себе в новому колективі. Це ініціативні люди, котрі воліють у важливій справі чи в складній ситуації приймати самостійне рішення.

Вони можуть пожвавити атмосферу в незнайомій компанії і самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу в комунікації й організаторській діяльності.

Отже, результати оцінювання у старшокласників комунікативних і організаторських здібностей свідчить про те, що необхідною є планомірна робота з формування й розвитку цих якостей.

Аналіз результатів оцінки вмінь слухати і розуміти невербальні комунікативні сигнали виявив у старшокласників недостатній рівень сформованості вміння сприймати комунікативні сигнали. Про це свідчить значна кількість досліджуваних із низьким рівнем розвитку вміння слухати (66% учнів у КГ і 70,5% в ЕГ) та вміння розуміти міміку і жести (75,5% у КГ, 75% в ЕГ). При цьому високий рівень сформованості зазначених умінь притаманний лише біля 2% учнів КГ та ЕГ.

Експерти оцінили рівень уміння говорити школярів переважно як середній (46% у КГ і 44% в ЕГ). Водночас результати експертної оцінки свідчать, що майже половина учнів (42% у КГ і 47% в ЕГ) володіє даним умінням на низькому рівні. У найменшій кількості учнів – 12% КГ і 9% ЕГ – було визначено високий рівень сформованості вміння говорити.

Узагальнення результатів діагностики на констатувальному етапі експерименту дає можливість зробити висновок про стан сформованості комунікативної культури старшокласників (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у
старшокласників за чотирма критеріями на констатувальному етапі
дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Мотиваційний	15	17	40	44	35	39
	Особистісно-ціннісний	12	13	42	47	36	40
	Когнітивний	17	19	44	49	29	32
	Практично-діяльнісний	7	8	32	36	51	56
	Загальний показник	13	15	40	44	37	41
Е Г (86)	Мотиваційний	15	16	36	42	36	42
	Особистісно-ціннісний	13	15	41	48	32	37
	Когнітивний	18	21	49	57	19	22
	Практично-діяльнісний	6	6	32	38	48	56
	Загальний показник	13	12	40	46	36	42

Таким чином, дослідження загального рівня сформованості комунікативної культури старшокласників виявило, що лише 15% учнів КГ і 12% ЕГ мають високий рівень даного виду культури. Водночас, низький рівень досліджуваного явища притаманний значній кількості респондентів – 52% досліджуваних груп. Переважна більшість досліджуваних за традиційних умов професійної підготовки зосереджується на середньому рівні (42% учнів КГ і 46% ЕГ).

Гіпотеза нашого педагогічного експерименту полягає в тому, що впровадження системи педагогічних умов дозволить змінити наявну тенденцію шляхом переміщення учнів до груп із вищим рівнем сформованості комунікативної культури.

3.2. Результати дослідно-експериментальної роботи

З метою оцінювання ефективності обґрунтованих педагогічних умов та спроектованої моделі формування комунікативної культури старшокласників відповідно до плану експериментального дослідження було проведено два

діагностичні зрізи – на початку педагогічного експерименту і після його завершення.

Рівень сформованості цього виду культури у старшокласників за окресленими критеріями: мотиваційним, особистісноціннісним, когнітивним, практично-діяльним.

Діагностика змін у рівнях сформованості комунікативної культури старшокласників здійснювалася за допомогою комплексу діагностичних методів: анкетування, тестування, бесіди, опитування, спостереження, експертного оцінювання, методу документів. Це дозволило розглянути педагогічні факти та явища в усій їх складності та взаємозв'язках і виразити результати педагогічного експерименту в кількісних і якісних показниках.

Результати оцінювання сформованості комунікативної культури старшокласників за мотиваційним критерієм подано у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників КГ та ЕГ за мотиваційним критерієм на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Мотивація успіху	20	22	47	52	23	26
	Прагнення до самовдосконалення	21	23	52	58	17	19
	Загальний показник	20	22	50	56	20	22
ЕГ (86)	Мотивація успіху	41	48	38	44	7	8
	Прагнення до самовдосконалення	36	42	37	43	3	15
	Загальний показник	39	45	38	44	5	11

Порівнюючи одержані результати із результатами констатувального етапу дослідження (Табл. 3.1), бачимо, що в ЕГ значно підвищилася кількість школярів з високим рівнем мотивації успіху – на 30%. При цьому кількість учнів із низьким рівнем зменшилася на 41%.

За цим показником зміни відбулися також і в КГ. Кількість учнів з високим рівнем мотивації успіху збільшилася на 9%, а кількість досліджуваних з середнім рівнем – на 15%. При цьому на 15% зменшилася кількість старшокласників із низьким рівнем мотивації успіху.

Подібні результати ми спостерігаємо і за іншим показником – прагнення до самовдосконалення.

Загалом позитивний рівень (високий і середній) сформованості комунікативної культури за мотиваційним критерієм в ЕГ суттєво збільшився, а саме: кількість учнів із високим рівнем збільшилася на 24% (із 15% на констатувальному етапі до 39% на контрольному); із середнім рівнем – на 2%. Водночас набагато зменшилася (на 31%) кількість учнів із низьким рівнем мотивації успіху. В КГ зміни також відбулися, але вони є незначними у порівнянні з констатувальним етапом дослідження.

Результати діагностики професійно-комунікативної культури старшокласників за особистісно-ціннісним критерієм відображено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників КГ та ЕГ за особистісно-ціннісним критерієм на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Комунікативні якості	Комунікабельність					
		15	17	46	51	29	32
		Доброзичливість					
		22	23	38	42	32	35
		Емпатійність					
		10	11	35	39	45	50
		Рефлексивність					
	9	9	49	54	33	37	
КГ (90)	Загальний показник	Урівноваженість					
		30	22	43	48	17	30
ЕГ (86)	Комунікативні якості	Комунікабельність					
		47	54	28	33	11	13

	Доброзичливість						
	48	56	21	24	17	20	
	Емпатійність						
	38	44	39	45	9	11	
	Рефлексивність						
	39	45	29	34	18	21	
	Урівноваженість						
	52	60	28	33	6	7	
Загальний показник		45	52	29	34	12	14

Результати контрольного етапу дослідження в порівнянні з констатувальним свідчать про те, що значно збільшилася кількість учнів з високим і середнім рівнями сформованості комунікативної культури за всіма показниками особистісно-ціннісного критерію. Зокрема, учні ЕГ продемонстрували високий рівень сформованості комунікативних якостей: комунікабельність (54%), доброзичливість (56%), емпатійність (44%), рефлексивність (45%), урівноваженість (60%). Як бачимо, невисоким у порівнянні з іншими показниками є рівень емпатійності у школярів.

Наступним критерієм для визначення рівня сформованості комунікативної культури старшокласників є когнітивний критерій із такими показниками: мовна компетенція, комунікативні знання. Рівень мовної компетенції старшокласників досліджувався за допомогою методу документів; рівень комунікативних знань – за допомогою анкети «Комунікативні знання».

Результати оцінювання сформованості комунікативної культури старшокласників за когнітивним критерієм подано у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників КГ та ЕГ за когнітивним критерієм на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Мовна компетенція	29	33	44	49	17	18
	Комунікативні знання	23	26	36	40	31	34

	Загальний показник	26	29	40	44	24	27
Е Г (86)	Мовна компетенція	45	56	29	34	12	10
	Комунікативні знання	41	47	28	33	17	20
	Загальний показник	43	51	28	32	15	17

Як бачимо, в порівнянні з констатувальним етапом дослідження, суттєво збільшилася кількість учнів експериментальних груп з високим і середнім рівнями комунікативної культури за когнітивним критерієм. Це свідчить про те, що учні мають достатній рівень знань, необхідних для успішної комунікації.

Результати діагностики вказують на те, що в учнів експериментальних груп підвищився рівень мовної компетенції, а саме на 30% збільшилась кількість учнів із високим рівнем знання української мови.

За показником комунікативні знання 47% школярів мають високий рівень, що на 31% більше у порівнянні з констатувальним етапом роботи.

Загалом, за усіма показниками когнітивного критерію в ЕГ відбулися значні зміни: високий рівень мають 51% школярів, середній – 32% і низький рівень – 17%.

У КГ також спостерігалися деякі зміни. Зокрема, кількість учнів із високим рівнем сформованості комунікативної культури за цим критерієм збільшилася на 10%, кількість учнів із низьким рівнем сформованості досліджуваного явища зменшилась на 5%.

Сформованість комунікативної культури старшокласників за практично-діяльним критерієм визначалася за показниками вміння сприймати комунікативні сигнали, вміння виробляти комунікативні сигнали, вміння вести бесіду.

Результати сформованості комунікативної культури за всіма показниками цього критерію мають більша кількість учнів ЕГ, ніж КГ. Зокрема, 33% респондентів ЕГ уміють слухати оточуючих і лише 4% школярів КГ володіють цим умінням на високому рівні. Вміння сприймати і

виробляти комунікативні сигнали притаманне майже третині учнів ЕГ, а в КГ цей показник ледве сягає 10%.

Порівнюючи результати контрольного етапу дослідження з констатувальним, бачимо, що в усіх учнів (КГ і ЕГ) збільшилися цифрові показники позитивних рівнів комунікативної культури. В ЕГ кількість учнів із високим рівнем збільшилась на 36%, із середнім – на 2%. При цьому значно зменшилась кількість учнів із низьким рівнем сформованості комунікативної культури за практично-діяльним критерієм – на 38%. У КГ також відбулися зміни: на 2% збільшилась кількість учнів із високим рівнем сформованості досліджуваного явища, на 8% – із середнім і на 10% зменшилась кількість респондентів із низьким рівнем.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників за чотирма критеріями на контрольному етапі дослідження

Таблиця 3.8.

Результати діагностики сформованості комунікативної культури у старшокласників за чотирма критеріями на контрольному етапі дослідження

Групи	Показники	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		пі	%	пі	%	пі	%
КГ (90)	Мотиваційний	20	22	50	56	20	22
	Особистісно-ціннісний	17	19	42	47	31	34
	Когнітивний	26	29	40	44	24	27
	Практично-діяльним	9	10	40	44	51	46
	Загальний показник	18	18	43	48	31	34
ЕГ (86)	Мотиваційний	39	45	38	44	5	11
	Особистісно-ціннісний	45	52	29	34	12	14
	Когнітивний	43	51	28	32	15	17
	Практично-діяльним	6	42	32	40	48	18
	Загальний показник	33	36	32	41	20	23

Таким чином, бачимо, що високим рівнем сформованості комунікативної культури володіють 36% учнів ЕГ і 18% учнів КГ; середнім – 41% і 48% відповідно. Низький рівень цього виду культури мають 34% старшокласників ЕГ і 23% КГ.

Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів дослідження вказує на те, що в результаті формувального експерименту у старшокласників ЕГ значно підвищився рівень комунікативної культури, а саме: на 20% збільшилась кількість учнів із високим рівнем; на 5% – із середнім. При цьому на 19% зменшилась кількість учнів із низьким рівнем комунікативної культури.

Висновки до Розділу 3

У розділі висвітлено принципи, етапи та методику дослідно-експериментальної роботи за темою дослідження; експериментально перевірено ефективність моделі та педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників.

Формування комунікативної культури старшокласників здійснювалося у три етапи: підготовчо-мотиваційний, професійноособистісний, теоретико-практичний. Підготовчо-мотиваційний етап спрямовувався на формування у школярів мотивації до оволодіння комунікативною культурою. На особистісному етапі вирішувалися такі завдання: формування у школярів гуманістичних ціннісних орієнтацій, що створять моральне підґрунтя для комунікативної поведінки; розвиток основних комунікативних якостей. Завдання теоретико-практичного етапу полягали в засвоєнні учнями знань, необхідних для успішної комунікації, та формуванні комунікативних умінь.

Проведений педагогічний експеримент підтвердив ефективність розробленої моделі та педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників. Порівняння даних, одержаних на констатувальному та контрольному етапі експерименту, виявило, що в експериментальній групі на 20% збільшилась кількість учнів із високим рівнем комунікативної культури, на 5% збільшилася їхня кількість із середнім рівнем і на 19% зменшилась кількість школярів з низьким рівнем комунікативної культури. У контрольній групі кількість учнів з високим

рівнем комунікативної культури збільшилася на 5%, а кількість з середнім та низьким рівнем зменшилася на 4% і 1% відповідно.

ВИСНОВКИ

В підсумку дослідження формування комунікативної культури старшокласників в педагогічній системі загальноосвітньої школи ми дійшли таких основних висновків:

1. Комунікативна культура – це результат соціально-комунікативного розвитку суспільства і водночас витвір конкретної людини, який забезпечує її зв'язок із соціумом. Це продукт комунікативної діяльності, що виникає у процесі інтеракції, живе і розвивається в міжособистісній взаємодії і є актом творчості людини. Набуття школярем комунікативної культури здійснюється шляхом інтеріоризації і закріплення в когнітивних структурах психіки особистісно цінних соціально-комунікативних явищ у формі знань та навичок, на підставі яких виробляється вміння ними оперувати в реальному процесі спілкування.

2. Як показало дослідження, структура комунікативної культури старшокласників представлена мотиваційним, особистісно-ціннісним, когнітивним та практично-діяльнісним компонентами.

Відповідно до структурних елементів комунікативної культури старшокласників визначено критерії її сформованості: мотиваційний (відображає сформованість мотивації школярів до оволодіння комунікативною культурою); особистісно-ціннісний (характеризує сформованість комунікативно значущих якостей і ціннісних орієнтацій, що забезпечують моральне підґрунтя для комунікативної поведінки); когнітивний (представлений системою знань, необхідних для забезпечення теоретичної готовності старшокласників до комунікативної діяльності); практично-діяльнісний (знаходить вияв у сформованості основних комунікативних умінь).

3. Теоретично обґрунтовано структурно-функціональну модель формування комунікативної культури старшокласників, що складається з чотирьох блоків (цільовий, теоретико-методологічний, змістовий, організаційно-діяльнісний, результативний) і відображає мету, завдання,

методологічні основи, педагогічні умови та методи формування комунікативної культури старшокласників.

4. На основі аналізу психологічної, педагогічної, методичної літератури виокремлено ряд педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників: засвоєння школярами комунікативно-значущих цінностей; забезпечення когнітивної складової комунікативної культури засобами інформаційно-освітнього блогу; формування комунікативних умінь школярів у процесі застосування діалогових технологій навчання.

4. Перевірка ефективності моделі та педагогічних умов формування комунікативної культури старшокласників здійснювалася за допомогою проведення педагогічного експерименту. Аналіз результатів експерименту виявив позитивну динаміку розвитку комунікативної культури в учнів експериментальної групи. Зокрема, кількість студентів з низьким рівнем сформованості професійно-комунікативної культури в експериментальній групі зменшилася на 19%, у той час як кількість учнів з високим рівнем комунікативної культури збільшилася на 20%

